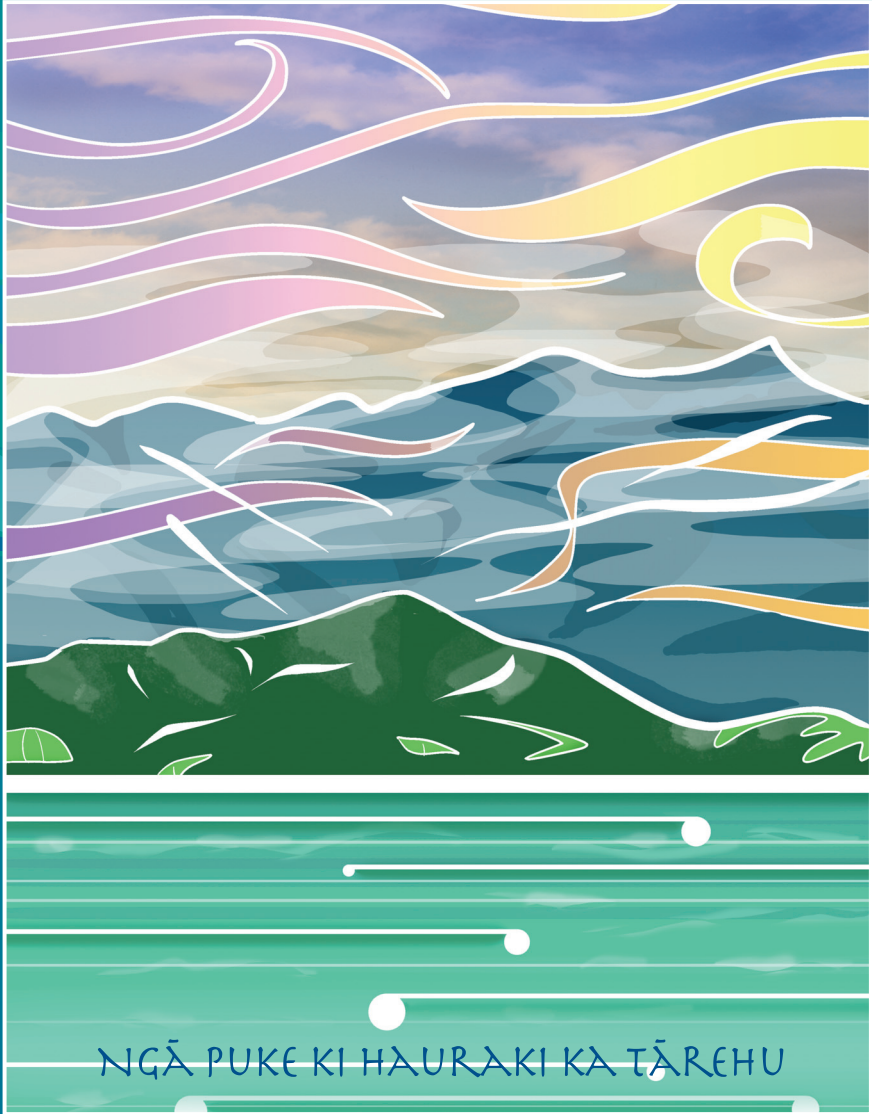

Ngā Kōrero o Hauraki I Tupu Ake Au...

NGĀ PUKE KI HAURAKI KA TĀREHU

HE KOHIKOHINGA NĀ JIM NICHOLLS

*Ngā Kōrero o Hauraki
I Tupu Ake Au...*

He kohikohinga nā Jim Nicholls

He Pānuitanga o Te Poari Māori o Hauraki

Kohikohinga/Tuhinga — Nā Jim Nicholls

Whakatikatika Kupu — Nā Tom Roa

Kaiwhakaputa Pukapuka — Nā Waikato Print

Kaimana Painga Kōrero — Nā Te Haumarangai Conner

Nā Tom Roa rātou ko Te Ratonga Whakamāori o Te Pua Wānanga ki te Ao, University of Waikato ngā Kaiwhiringa reo i Whakamāoritia ngā Kōrero.

I whakapukapukatia e Waikato Print

Te Mana Pupuri o te pukapuka nei © 2006 Hauraki Māori Trust Board, ēngari ki ia kōrero me ia kōrero, nā rātou i homai.

Ko te Putanga nei i te 2006 nā te Poari Māori o Hauraki me Waikato Print te Kaiwhakaputa.

Hauraki Māori Trust Board, 41 Belmont Road, Paeroa

ISBN 978-0-9582800-1-3

He Mihi

*‘Haere mai ki Pare Hauraki he aute āwhea
Kia wetea ai ngā ahi kōmau me ngā whakamaumahara
roa o aua rā o mua atu’*

Kei te nui te mihi ki ngā kaikōrero me o rātou uri, nā rātou te whakaae kia tāngia ēnei kōrero. Pānuitia ana ki ngā tamariki mokopuna, he ara hei whai mā ngā whakatupuranga, kia kore ai ngā mātauranga o ngā wā o mua e ngaro. Ko te tūmanako o te whakaaro he mea akiaki ēnei kia kōrerotia ētahi atu.

He mihi anō rā ki a Tom Roa me Te Ratonga Whakamāori o Te Whare Wānanga O Waikato, nāna ngā whakamāoritanga me te etita o ngā kupu Māori.

Heoi anō, kāore e mutu te karamihi o te ngākau ki a Te Haumarangai Conner nāna te whakapau kaha kia tau anō ai te wairua me te reo o ngā kōrero ki tō Hauraki tikanga, reo, wairua hoki.

Ko te tūmanako o te whakaaro a Te Poari Māori o Hauraki, he haringa i te ngākau o te kaipānui mai i ngā wheako a ngā kuia koroua, nā rātou te ngāwari o te tuku mai i ā rātou kōrero hei whakaaroaro mā koutou ko ā tātou tamariki mokopuna ki te ao i nōhia ai e rātou mā i tō rātou nā wā. He aha koa nō Hauraki, mō Hauraki, he pānga anō ki ētahi atu iwi, he rite tonu te āhua.

Ko te whakakapinga o ngā mihi ki te Community Based Language Initiative nāna te pūtea tautoko i tutuki ai te whakatikatika i ēnei rauemi reo.

‘I te pūawaitanga o te harakeke, he rito whakakī whāruarua’

Kaikōrero

John Anderson
Ngāti Maru

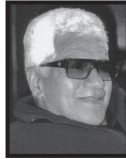
Myra Hemara
Ngāti Hako/Koi/Tara/Tamatera

Pat McDonald
Ngāti Hei

Roy McEnteer
Ngāti Maru

Slim Mikaire
Ngāti Pukenga/Ranginui

Pōnui Nicholls
Ngāti Whanaunga/Maru/Haua

Jessie Pakinga
Ngāti Rhiri

Philip Paul
Ngāti Pukenga/Paoa

Vera Rakena
Ngāti Hako

Toko Renata
Ngāti Whanaunga/Maru

Ani Reta
Ngāti Tara/Hako

Hoha Sutherland
Ngāti Tamatera

Hārata Williams
Ngāti Paoa/Whanaunga

Kaimana Painga Kōrero

Hector Connor
Ngāti Whanaunga/Maru

Ngā Kaupapa Kōrero

1	I tupu ake au i Manaia...	7
	<i>Nā Toko Renata</i>	
2	I tipu ake au i Maramarua...	11
	<i>Nā Hārata Williams</i>	
3	I tipu ake au i Tirohia...	15
	<i>Nā Vera Rakena</i>	
4	I tipu ake au i Manaia...	19
	<i>Nā Slim Mikaire</i>	
5	I tupu ake au i Waitoki...	23
	<i>Nā Myra Hemara</i>	
6	I tupu ake au i Kirikiri tata tonu ki Te Tēmu...	27
	<i>Nā John Anderson</i>	
7	I tupu ake au i Wharekahoi tata tonu i Whitianga...	29
	<i>Nā Pat McDonald</i>	
8	I tupu ake au i Te Tēmu...	33
	<i>Nā Roy McEnteer</i>	
9	I tupu ake au i Tui Pā...	37
	<i>Nā Jessie Pakura</i>	

10	I tupu ake au i Manaia... <i>Nā Bubba Paul</i>	41
11	I tupu ake au i Kerepēhi... <i>Nā Ani Reta</i>	47
12	I tupu ake au i Paeroa... <i>Nā Hōhā Sutherland</i>	53
13	I tipu ai au i Mataora... <i>Nā Ngāringi Moananui</i>	57
14	I tupu ake au i Parawaitata tata tonu ki Te Tēmu... <i>Na Pōnui Nicholls</i>	61
15	Te Hokinga o Te Hoko Whitu a Tūmatauenga ki Manaia... <i>Nā Bubba Paul</i>	65

I tupu ake au i Manaia...

Nā Toko Renata

He papa kāinga a Manaia, ka 39 kiromita nei te matara atu i Te Tēmu, ka 16 kiromita nei i te tonga o Kapanga, i Hauraki. I a au e tamariki ana e ono ngā pāmu hipi i reira, kotahi noa iho kei te toe ināiane. Tekau mā whā ngā pāmu miraka kau, engari kua kore noa iho ināiane, nā te katinga o ngā wheketere kirīmi i Paeroa me Ngātea.

Ki taku maumahara, kapi katoa ana ngā pakihi o Manaia ki te māra kai. He maha ngā whānau i reira e mahi ana, ā he tini anō ngā tūmomo kai, me te nui hoki. Ia tau, mahia ai e mātou kia whitu ki te waru mano tupu kūmara, ka toru ki te rima tone pea. I whakatōngia ngā tūmomo hua katoa, ērangī rawa ia, he kūmara, he rīwai, he kānga. I reira mātou katoa e mahi ana, engari te mahi weriweri rawa atu ki a au, ko te parau. Ki te whakaaro o taku pāpā kua roa rawa mātou ki tētahi wāhi, ka whakamahia mātou ki te parau i tētahi whenua hou he māra mō te tau o muri mai. I a au e tamariki ana ka nui taku matakū kei tukia ngā pakiaka o ngā rākau e te parau, kātahi au ka whiua ki runga noa atu.

Ka mutu tā mātou hauhake i ā mātou kūmara, ka māwhititia ki te rahi, ko ētahi hei tuku (he koha), ko ētahi hei hoko i ētahi atu kai. Ka putua ā mātou kūmara me

ngā rīwai ki ētahi rua ki roto o te hēti. Ko ā raro o ia rua ka horahia ki te aka waikawa, kātahi ka āta putua ngā kai ki runga. Kātahi ka ūwhia te katoa ki te pēke, ā, ka tanumia ki te oneone. Karapotingia ai te hēti e mātou ki ētahi tereina kia noho maroke ai te wāhi katoa. Ka whakaputua ngā kānga, ka mahia mai he kānga wai. Kauga rawa koe hei whāki ki tētahi kei whea te putunga! Ka mahia hoki e mātou ngā kānga hei parāoa, he mea māmā noa, he kōroringa i te mīra kānga me te wai, te miraka rānei.

Ahakoia he maha ngā hua rākau, ngā purūtu o te rohe, nō mua noa i taku wā, ko tā tō mātou iwi he tuku i ngā hua ki ngā mākete i Ākarana. I aua wā, ko ngā whenua ki ngā tahataha katoa o te whanga kapi katoa ana ki te rākau purūtu. Tupu tonu mai ana ko ētahi o aua rākau tae noa ki tēnei wā.

Nō muri mai o te pakanga tuatahi, ka whakahokia mai e ētahi o aku huānga ko ētahi waimereni o Ihipa, ā, ka pai hoki te tuputupu haere ki ngā wāhi katoa o ā mātou māra. I tētahi o aku kuia te waimereni nui rawa atu nā reira ka haere ninihi mātou ko ētahi atu tamariki ki te tāhae. Te tirohanga i ngā pārae i waenganui pō, kāore i āta kitea atu te aha tua atu i ngā aka, tē kitea atu ai ko ngā waimereni. Nō reira ka whāia atu tētahi o ngā aka ki tōna mutunga, ā ka kitea, he haerenga kē tōna ki raro o te papa. Nā te kuia rā i keria kia kore ai e kitea e mātou!

He whakawhirinaki anō tā mātou ki te mīti mai i te puihi. He mea whakatupu ahau ki te puhi poaka puihi me te manu. I a au e tupu ana ko te nuinga o ā mātou kai, mai i te moana. Katoa o mātou, he tāngata hī ika, mahi mātaimai hoki. Ki te tika tō matatau ki ngā tai, ka taea e koe te puta atu ki te hī mā te rere a te ia o te awa, ā, ka hoki mai mā te pari o te tai. Ka mahitahitia ā mātou kai.

I ētahi wā ka pāwharatia, ka pakapakangia te tini o ngā ika i mau. Ka kōwhāngia ngā kūtai, ka waiho ki roto o te pounamu hei kai ā taihoa.

I ētahi wā o te tau, mā te taipohū tā mātou hī i te ika mai i te awa. Ko te mahi a ngā tamariki he kohikohi i ngā ika i a rātou e mānu tonu ana. Tuakina ai ngā ika iti, tītorengia ana, whakairihia ana ki runga i ngā taiapa kia maroke ai. Ko ngā taiapa o tō mātou whare hīpokina ana ki te ika pāwhara. Tūturu, mā te pērā e whiwhi ai mātou ki te kai e hiahiatia ana. Taea ana hoki e mātou te mahi kai mai i ngā awa, te moana, me te puihi, me te whakatupu ki roto o ā mātou māra. Kāore i nui te pūtea o aku mātua. He waimarie kē ake mātou i ētahi o ngā Māori o Hauraki, te take he nui atu ā mātou whenua ki Manaia i ā ētahi atu whānau. Heoi anō me āta whakaaro tonu e mātou te whakamahi i ngā whenua. Mō ētahi atu o ngā whānau o Hauraki, kāore i nui te whenua, ka mutu he mea āta whakamahi ia inihi o ā rātou whenua. Ki a au, te āhua nei i haere ngā taitamariki ki te rapu mahi kia whakahokia mai ai he moni, ā tērā pea he take anō te maha rawa o ngā waha, he mea uaua te whāngai ki ngā māra o ā rātou rohe.

I tipu ake au i Maramarua...

Nā Hārata Williams

Ko Hārata Williams tōku ingoa. I whānau au ki Paeroa. He uri au nō Ngāti Paoa me Ngāti Whanaunga. I tapa au ki te ingoa o tōku kuia o Hārata MacCaskill. I a au i te kura, i taturingia tōku ingoa ki a Charlotte, nā te mea kāre i taea e ngā māhita te whakahua i te ‘Hārata’, nā reira i Charlotte-ngia kē ai au. E karangahia ana au ko Hārata e ngā iwi o Hauraki, he pai ake tērā ki a au. Tau kē ana te ingoa Māori ki a au.

I au e tamariki ana, ka nukuhia mai au i Paeroa ki Tui Pā, mai i reira ki Hikutaia, kātahi ki Maramarua. He kōtiro Hauraki tūturu ahau. I aua wā koinei anake te kāinga e taunga ana ki a au. I āwhina ahau ki te miraka i ngā kau e 250 ia ata i mua i te haere ki te kura i Maramarua. I aua wā karekau ō mātou hū, kamupūtu rānei. Kitea rawatia ana te kau e mimi ana, oma tonu atu ana kia mīmīa ōku waewae kia mahana ai, ka whai haere pērā anōtia ngā kau katoa, taea noatia ana te kau whakamutunga e uru atu ana ki roto o te hēti. Nō te matenga o tōku koroua, ka tukua te pāmu ki tāna tamaiti mātāmua ki a Hone Wi Taka, ā, ka nukuhia ahau ki Mangatangi noho ai ki te taha o tōku kuia me ētahi atu o te whānau. He kau anō o reira hei miraka māku! I konei e

rua māua, kua whiwhi hoa ahau. Ko tōku karangarua ko Kui Adlam. I Kerepēhi tōna matua e noho ana.

E rima maero te tawhiti o te kura i Mangatāwhiri hei takahitanga mā māua ko taku tungāne. He ririki, nāku ia i waha. Ka 'oma pou rama' māua. Ka oma ki tētahi pou rama, ka hikoī anō ki tētahi. I āhua poto ake te haerenga nei, engari nō te taenga ki te kura ka hiamoe taku tungāne. Ko ētahi atu whānau o reira i taua wā, ko ngā Paki, ko ngā Hautaunga, ko ngā Te Whare, ko ngā Pohipi, ko ngā Katipa, ko ngā Tuiiri.

Ki taku mahara nā Te Puea te hiahia kia tū tētahi marae ki Mangatangi. Karekau ana he pūtea. Nā ngā tāne te wharenuī i hanga. Ko tā ngā tamariki he mau i ngā kōhatu mai i te awa. Ka whakamahia hei raima. I totohu ngā pēke huka ki te wai hei uwahi i ngā pakitara. Ko ngā punga ki ngā pakitara o waho. I aua wā, he mahi ngātahi—te kāinga katoa, ngā rangatahi, ngā kaumātua, ngā tāne, ngā wāhine. Ehara i te mea ko ō Mangatangi anake. Ko ngā iwi huri noa ngā kāinga pātata tonu mai. Koinā te āhua o taua wā. Kāre e tino kitea ana i tēnei rā.

Kei te nui aku maumahara, mō te taha wairua, i reira i a au e tamariki ana i ngā wā katoa. Mōhio pai te iwi ki te nui o te taha wairua. Ehara hoki ia i te mea tauhou ki a mātou. I tētahi pō, i te marae ōku kuia. Ko māua ko tōku tungāne anake i te kāinga. Kātahi tētahi kaumātua ka puta mai. He matakū nōku, ka karakia au, ka ruirui wai huri noa i a māua. Ka puta atu te koroua nei. Nō te hokinga mai o ōku kuia, rokohanga mai e ohorere tonu ana. Uia mai ana i ahangia, ka korerohia atu mō te kaumātua me āku mahi. Ka kī mai he tika āku mahi nā te mea ko taua kaumātua ko ia te tūpāpaku i te marae e takoto ana.

Ka mauīui ana ētahi, ko tāku he haere ki te tiki i te tohunga. I tētahi whare ia i wāhi kē atu o te marae, i tua

atu o tō mātou urupā. Ko taku maumahara me haere au i waenganui pō. Kātahi te mataku i te whakawhitinga o te urupā. Nā reira ka tere rawa taku oma, ka rapirapingia au e ngā kōhi, e ngā parakipere o reira. Tae rawa ana ki te whare o te tohunga, ko au anō tētahi o ana tūroro. Ka tirohia aku wharanga, kātahi māua ka hīkoi mārire ki te marae. Me taku pupuri i tana panekoti tae noa ki te marae.

He mea nui te karakia ki tōku koiora, ā, ka noho tonu mai hei hoa mōku mai rā anō. E maumahara ana ki ngā karakia o ngā minita nunui o te wā. A Mutu Kapa rātou ko Wi Taka, ko Pihopa Akuhata Peneti, ko Ngāweke nā rātou mātou ngā tamariki i whakaako.

Ko taku titiro ki ngā rā o mua, ka taea e au te kī, ka nui te uaua o tā mātou tupu pōhara, kīhai hoki mātou i mōhio he ao anō o tua atu mō mātou. Ehara kē i te mea mō tōku whānau anake, engari mō ngā whānau Māori katoa o Hauraki. Kāre i pērā te Pākehā i a mātou mō te pōhara. He nui hoki te māuiui o ō mātou whānau. Ko taua āhua anō ki a mātou, kāore he mea o tua atu. Me pēwhea hoki. Kāore i taea te aha. Ka nui te aroha ki ngā kuia koroua me ngā toimaha ki runga i a rātou. Engari he mea pai anō ki taku mahara. Kikī ana ngā kāinga i te aroha, i te wairua, i te manaaki a tētahi i tētahi, te kaha o tō tātou reo, ō tātou tikanga. I mōhio mātou ko wai mātou, he kaha hoki te whaimana i ngā taonga tuku iho. Kōtiro noa iho ana au, kīhai au i mahara he pōhara anō mātou, he iwi whai rawa kē mātou ki a au. Ko taku whakapono he pai ake i ngā iwi katoa ahakoa ko wai. Pakeke ana, kua kite au he rerekē te ao tūroa, te ao o waho o te aroha nui o tōku whānau.

He nui ngā taimahatanga, ngā tukitukinga o tōku whai oranga i mua. Kāre kau he rerekētanga ake mō ngā kuia katoa e noho nei ki konei i tēnei rā. Hei aha

koa te iti o ā mātou rawa. Ahakoa pēhea, ka kaha tonu tā mātou pupuri i ngā tū āhua a te Māori—te whānau, te mokopuna, te marae, te reo, ngā tikanga, ngā whakapono, te taha wairua, ā, kei runga noa atu ko te whakangāhau me te whakatoī i a mātou anō. Nō reira ka tangi haere tonu ki a rātou ngā kuikui kua wehe atu ki te pō. Nā koutou i tū māia ai mātou i te ao hurihuri nei

Tēnā koutou katoa.

I tipu ake au i Tirohia...
Nā Vera Rakena

Ko Te Uira Rakena tōku ingoa. Karangahia ana au ko Vera, ko Aunty Vera rānei ahakoa ko Uira tōku ingoa tūturu. Kāre i taea e ētahi te whakahua tika i tōku ingoa, nā ka tāpiri ake he 'V' kia noho ko Vera tōku ingoa. Ai ! Ki a au he 'wikitōria mai mōku'. Ko tōku ingoa, pērā i te nuinga o ngā ingoa Māori, he whakaatu i tētahi mea nui. Kua kīia mai ki a au mō tōku ingoa, nā te hikonga uira o Te Wāpū e kōtata nei ki tōna poti, ki tōna poti anō rānei i a ia i Ingarangi i ngā tau o Te Pakanga Tuatahi o te Ao.

Ko Ngāti Hako tōku iwi, ko Tirohia tōku marae.

I whānau au i Tirohia i te rua tekau mā rima o Hānuere 1925. I mārena ahau i te tau 1945 ki a Riki Rākena o Ngāti Tama-te-rā. E rua ā māua tamāhine, e rua ngā mokopuna he tamāhine anō.

He papa oneone tō tō mātou whare tae noa ki tōku tekau mā ruatanga. Kotahi tonu te rūma moe nunui mō mātou katoa. E maumahara ana au ki tō mātou hūnukutanga ki Paeroa ki tētahi whare papa rākau o reira. He wai hīrere mai, he tō hiko, kāore he ahi puare noa.

Ka miraka kau mātou mō tā mātou kuia. He māpu kau iti tāna. Ko te nuinga o ngā mahi i te māra he tō kai. Pēnei me te rīwai, te kānga, te kūmara, te kamokamo, te poukena, te pūhā, te mēreni me ētahi atu hua whenua anō hoki. Nā mātou i tō, i ngaki, i hauhake. Ka keria te māra e mātou ki te kāheru. Kāore hoki he hōiho hei tō i te parau.

Ka tohaina ngā hua ki waenganui i te hapori. Ko te nuinga ka makaia ki ngā rua, kātahi ka ūwhia ki te rarauwhe me te oneone. Ki te hiahia kai, ka keria he kōhao iti, ka toroa atu te ringa ki te whāwhā haere i te kūmara me te rīwai.

He pai hoki tō mātou whaea ki te putiputi me te pūwhare. He pēnā anō hoki ō mātou whaea kēkē me tō mātou kuia. Ko tā Māmā, “He kai mō te puku, he putiputi mō te karu”. Nō te putanga o ngā karioi whero, mōhio tonu mātou kua wā kaikorikori Kirihimete. Haria mai ai e tō mātou whaea ngā pounamu hua rākau. E kore rā e warewaretia te kakara o te huka i kōhuatia hei mahi purini. Ka tahungia e tōku matua me ōna teina tētahi ahi nui mō te hāngi Kirihimete. Ka pōwhiritia ngā tāngata e hīkoi ana i te huarahi kia peka mai ki te kai hākari Kirihimete.

Mā taku titiro whakamuri, ka kore e warewaretia ngā mate i pā mai ki ngā tamariki o tō mātou whānau. Tekau mā ono ngā tamariki ō te whānau, engari tokorima ka mate. Ka hemo tōku pāpā i te matekahi i te tau 1939. I waimarie ahau i tōku kaha ora. I hinga ahau mō te rua wiki i te mahi a te mate e mōhiotia nei he ate-kakā. I whakapae ahau nā tōku kainga i te wātākirihi mai i te Mira Pepa o Kawerau i pāngia ai au e te mate nei. Ka horoia e mātou ngā mea katoa, nā ki ahau nei nā tēnei i kore ai e pāngia mātou ki te piwa.

E maumahara ana au ki taku haerenga ki te kura i Tirohia. Kāore ngā māhita i pai ki a mātou mō te kōrero i te reo Māori. Ki a au nei, kāre rātou i te mārāma. Nā tō rātou kūare ki te reo Māori me ōna tikanga i pēnei ai ō rātou whakaaro.

I te nuinga o te wā, ko te reo Māori tonu te reo o ōku nei mātua. Kāore he reo o tua atu.

He tokomaha te rangatahi i whakawhiti ki tāwāhi, ki ngā taone nunui o reira. Ahakoa he hokihoki tonu mai te mahi ki ngā tangi me ngā hui nunui, kāore tonu i mau i a rātou tō rātou reo.

Koinei te tino mea i riro atu i tō rātou tūtakitanga i te ao Pākehā.

I kuraina au ki Te Paeroa, ā nō tōku taenga ki te reanga tuatoru, tuawhā pea ka mutu au te kura. Tekau mā whā noa aku tau.

Ka mutu te kura, he uaua te rapu mahi. Kei ētahi wā, kia mōhio koe ki te tangata ka whiwhi mahi koe. I te matenga o tōku matua, i haere mai tōku whaea kēkē i Waikato ki te hari i au ki Tāmaki. I waimarie ahau ki tāku mahi i te whēketere taura nā te mea tekau mā whā noa iho ōku tau. Engari ko te ture o taua wā, kia tekau mā ono ngā tau o te tangata ka āhei ki te mahi ki te whēketere. He huānga nōku tētahi o ngā pāhi, nāna au i whakahau kia tīnīhia ōku tau. I kī atu au i whānau au i te 1923, kāre ko te 1925. Koinā au i whiwhi mahi ai i konā. E waru marama ahau i reira e mahi ana, kātahi ka hoki mai ki tētahi mārena, ā, kāre a Māmā i hiahia kia hoki atu ahau ki Tāmaki. Nā, i whiwhi taku mahi patupatu pata i te whēketere pata. He maha ngā mahi moroitī. He kaha nukunuku haere ki te kimi mahi. He waimarie nōku, i aua wā e noho kore mahi ana te nuinga o te iwi Māori.

Ahakoā tō mātou pōhara, i ora mātou i ngā māra, i ngā hua rākau, i ngā kai i kohikohia mai i te whenua, i ngā awa, i te moana e karapoti nei i a tātou. Ka haere hoki mātou ki te puihi ki te kato kiekie mā tōku whaea hei mahi kete, hei mahi whāriki.

Mai i tēnei nohonga, kua akiakingia mātou e ō mātou mātua kia whai i te mātauranga. Kia kore ai ngā raruraru e pā mai ki ngā tamariki, me whai mātauranga ā tātou tamariki ka tika.

I tipu ake au i Manaia...

Nā Slim Mikaire

Ko James Hēmi Mikaere tōku ingoa. Ko taku ingoa kārangaranga ko Slim. I whānau mai au i te 27 o Whiringa-ā-rangi 1929 i konei i Manaia. Ko ahau tētahi o ngā tamariki 16 ā Ngārūna Mikaere rāua ko Nataria Hewa. E mea ana ētahi, i whānau, i tupu, i pakari rā anō i konei.

He oranga Māori tō mātou. Pērā hoki rā i taua wā. Ko te reo o te awaawa ko te reo Māori. Kāre hoki tōku whaea, a Nataria i mōhio ki te kōrero Pākehā. I āhua pai nei te reo Pākehā o Ngārūna, tōku matua. Ko te reo kōrero ko te reo Māori. Engari ki ngā tauhou ka tae mai ki te awaawa ka kōrero atu ki a rātou i Te Reo Pākehā.

I a au i te kura, i wepungia au mō te kōrero Māori. Kotahi te wepu ki te kareao mō te kupu kotahi. Ka whā ngā kupu, ka whā ngā wepu. Nā reira mātou i whakaakona ai ki te 'kino' o te reo Māori, nā reira mātou i whakapono ai me kōrero Pākehā, me ako e ā mātou tamariki te reo Pākehā. I pēnei hoki mātou, he uaua rawa te ako i ā mātou tamariki ki te reo Māori, ki te kapo hoki i tō rātou Māoritanga.

Kāore ā mātou moni. Karekau ana he moni. I ora mātou i te whenua, i te moana, me te haki kirīmi. I waimarie mātou he nui te kai i te moana, i te puihi hoki nā te mea he rima pauna noa iho te rahi o te haki kirīmi i te marama. Ko ā mātou kai he poaka puihi he kererū nō te puihi i tua ake noa nei. Ā, i ngā wā tōtika ka kai mātou i ngā momo kaimoana katoa. He pipi, he kūtai, he tio, he tītiko, me ngā momo ika katoa. Ā, i reira hoki ngā tuna o te awa o Manaia.

Ko ngā hua whenua, me ngā hua rākau i whakatōngia e ngā whānau ki runga o te māra kotahi. He pakeke i ērā wā, hekeheke ana te werawera o te tangata, engari kīhai tētahi tangata kotahi tonu i mate i te korekai.

Tūturu ko te whanga o Manaia te tino wāhi hao kai o Ngāti Pukenga. Anō ko tā mātou pouaka tio, ā, e pēnā tonu ana. Hao ika ai, kohi kaimoana ai ngā iwi katoa o Manaia ki taua whanga. Ka pēnei tonu mai rā anō, ā, koia rā te maumaharatangā hoki o ōku mātua mai rā anō.

Kei te wahapū o te whanga ngā moutere o Tātāweka, o Wekarua me te moutere nui o Rangipukea. I ētāhi wā ka haere mātou ko ōku kuia ki te hī ika, ka hī i Wekarua ka tatari kia tika te tai hei whakahoki i a mātou ki te kāinga.

I a mātou i Wekarua ka haere ngā kuia ki te tahutahu i ngā rarauwhe kia pai ai te tipu o te pūhā. Nō te paunga o te rarauwhe i te ahi, kīhai i roa o muri mai ko te whārikitanga tērā o te pūhā i te whenua. He kato puhā mō ngā hui tētahi mahi ō ā mātou haerenga. I haere hoki mātou ko ōku kuia ki te taha tonga o te whanga o Manaia ki Matariki ki te mahi kūtai. He rua pō te roa o tā mātou noho i reira, haere ai mātou mā runga hōiho.

I roto i te whanga i kōrerohia mai mō ngā kaitiaki e rua nā rāua mātou i manaaki i te wā hao ika, kohi

kaimoana hoki. Ko tētahi he whai, ko Whaioro te ingoa, ko tētahi he pioke, ko Tuhirae te ingoa. He nui ake tēnei i ngā momo pioke. Ko tōna tohu ko tōna tātua tāniko e mau nei i tōna puku. Ko tā Tuhirae he āwhina i te tiaki i te Wahapū o Manaia.

Tohaina ai e mātou ā mātou kai hei whāngai i te whānau whānui. E maumahara ana au i tō mātou ko ōku karangarua i heke ki te tahatika kohi pipi ai, ka hoki mai e kiki ana ngā pēke wāhi i te pipi. I te takahitanga o te huarahi matua i tua atu o te marae, ka haria mai e ō mātou whaea kēkē ngā kōhua hei whakakī mā mātou ki te pipi. Pēnei rawa nei a Ngāti Pukenga i aua wā.

E maumahara ana ahau ki tētahi o ōku karangarua hōhā nei ki te kohi pipi nā te mea, i te mutunga ka hoatu te nuinga o ngā pipi ki ētahi atu.

I whai ki te hoki mā te repo, kāre mā te huarahi kei reira rā ngā tangata me ō rātou kōhua e tatari mai ana. I tapoko tana hōiho. Ka mate mātou ki te kukume i a ia. Ākuni pea ko ngā tohutohu o ngā tūpuna ki a ia e mea ana, kāre e taea e ia te karo i ngā herenga ki ngā whaea kēkē.

I mate tō mātou whānau i te whurū i muri i te pakanga tuatahi o te ao! E maumahara ana au ki te kōrero a tōku matua, i moemoeātia e ia i mua i te pānga mai o te whurū nui. I moemoeā ia tērā te katoa o Manaia e wera ana i te ahi, tae atu ki Pukehīnau rā anō. I reira, ki te moemoeā o tōku matua, ka wetoa te ahi, ā, kāre i pā ki ngā whenua i tua atu o Pukehīnau. Pēnei anō nei te whurū, kāre i pā ki ngā whānau i tua atu o Pukehīnau. Ki tā taku matua he nui nei ngā rua i keria i runga i te puke i kō tata atu o te urupā e tū mai rā, ā, ka haria ngā tūpāpaku ki reira i runga i ngā kōneke. I konei, i Manaia he ope nō Waikato i te pānga mai o te whurū, i tanumia

ki runga i te puke e mōhiohia ana ināianei ki te ingoa o Taupiri Kuao.

He mea nui te rongoā Māori ki a mātou ki ngā tamariki. Karekau ana he tākuta i Manaia i aua wā. I whirinaki mai ō mātou mātua me ō mātou tupuna ki ngā rongoā tawhito o ngā tūpuna. I pāngia ngā tamariki me ngā pākeke e ngā mate katoa. He mate nui hoki tō te Kōhi. I pā mai ki tōku whaea, tae atu ki ngā tamariki me ngā pākeke o te awaawa o Manaia.

E taki hoki mai ana ngā iwi rangatahi ki Manaia i ngā taone nui me ō rātou whakaaro, ō rātou raruraru taone hoki. He uaua te whakaako i ngā tikanga tawhito ki a rātou, he mea tauhou ki a rātou. Kāore ngā tamariki o nāianei e whakarongo, kāore e mātau ana ki te kawē tika i ā tātou tikanga i waenga i ō tātou whānau.

Nā tēnei ka tāhuri atu ki te kai tarutaru, ki te kai waipiro. E tahuri ana te iwi rangatahi ki ngā tarutaru me te waipiro kia ea ai ngā raruraru e pēhi nei i a rātou. I ētahi wā he mea ako mai i ō rātou mātua, ā, he mea ako e rātou mai i ō rātou mātua. Mehemea ka poroa ngā mahi nei, me whai āwhina mātou i roto i te awaawa nei. Karekau ana he āwhina i tēnei wā tonu nei. Kāore anō pea kia kitea he āhuatanga hei whakamāmā ake i ēnei raruraru. Karekau ana he rauemi hei āwhina i a tātou. Ki te kore e poroa ināia tonu nei e tātou, ka heke tonu ki ngā whakatupurangā e tupu haere ake ana. Tērā pea mā ngā whakatau kei roto o te Tiriti tātou hei āwhina.

Ā muri nei, ko ngā tino mahi a te iwi he whakataikaha i ngā tikanga whānau, he whakamana i te reo me ngā tikanga, te kaupapa e taea ana e tātou anō e te Māori te whiriwhiri te whakahaere. Heoti rā, ahakoa ngā mea nei, kua rawa tātou e wareware ki te taha wairua. Kia ū ki te whakapono ki te Atua, ki ngā tikanga tuku iho i ngā tūpuna.

I tupu ake au i Waitoki...

Nā Myra Hemara

Ko Myra Hemara tōku ingoa. Tātai ana taku whakapapa ki a Ngāti Hako, ki a Ngāti Tara, ki a Ngāti Koi, ki a Ngāti Tamaterā. I whānau mai au, i tupu mai hoki i Waitoki, i Te Paeroa. I tupu au i te taha huarahi o te awa o Waihou. Ko ētahi o te whānau i noho i tērā taha o te awa, me aha koa rā, he whānau kotahi tonu. I kaha ki te whakawhiti i te awa hei aha koa mā runga waka anake. I mua i a au, he waka nui tō te whānau, engari i a au e tupu ake ana he waka iti noa iho.

He māra ā te katoa. He hōiho mahi tā te whānau hei tō i te parau, i te kōpae, i te haro. Ka pokepokengia e te parau te oneone. Ka tapahia e te kōpae te oneone, ā, ka kohikohia e te haro ngā tupunga tarutaru. He karawhaea ka tōngia hei whakapukepuke i ngā kapa kūmara mō ngā tupu. I whakatōngia katoatia ngā wāhanga o te māra. He māra hua rākau tā tēnā tā tēnā hei whakatipu kai mā te katoa. I ētahi whānau he kau, he rakiraki e haereere haere ana i ō rātou whenua. I tētahi puna wai ka makaia atu ngā kānga hei kānga-wai. I a au e matekai ana, ka tere kitea ngā hūhū i ngā rākau pirau. Ka tahuna ki te ahi, ka rite ki te pīnati. Pērā hoki te kamū i te rākau paina he ngaungau. He nui nei te wātākirihi, te pūhā, te whanake,

te ika, te tuna, te kēwai, te koura, te inanga, te kaeo.
Ehara nō te whenua noa iho tō mātou orange. Nā te mahi
pāmu, nā te mahi mā te Pākehā me te mahi mō te iwi
hoki i ora ai mātou.

I tō mātou papakāinga, ka manaakitia tētahi e tētahi.
Mehemea i māuiui tētahi o te kāinga, kāre ō mātou
pukenga, ka haria ki tētahi atu marae tērā pea ka ora
ake te tūroro. Ki a au nei ko ēnei tohunga he tino tākuta.
Kotahi tonu te tohunga mō ia raruraru i roto i tō mātou
hāpori noho kōtata nei.

Ko te pukenga o tōku whaea, he whakawhānau pēpī.
Haere ai ia ki aua mahi nei hakoā pēwhea te haora, kāre
he aha ki a ia, ki te whakawhānau pēpī i Waitoki. I mua
i a au, ka pā mai te mate whurū i te tau 1918. Ka mate
atu ōku kōeke mai i taua mate kino nei. Ka kī mai tōku
Māmā, matemate ana ngā iwi i roto i ngā ringaringa e
awhi ana i a rātou, ā, kua whakaatuhia mai i te rua kōiwi
whānui i Waitoki. I tanumia katoatia ngā iwi i mate i te
mate nei. Ka nui taku pōuri, kāre e taea e au te kimi i aua
wāhi ināiane nei nā te rerekē o te whenua, me te ngaro haere
o ngā tohu whenua. Ahakoa, kāre kau ana he tohu kei
whea e tanumia ana kei te mōhio tonu au ki te takiwā.

I te tau 1944 ka pā mai tētahi taipo piua, nā reira i
mate ai tōku matua, nā reira rā anō māua ko tōku whaea
kēkē i whakaurungia ai ki te Hōhipera o Hōterīni. E
maumahara ana hoki ahau i te pāngā mai o te mate
kōhi i ngā tekau tau o 1950. Tokorima o tōku whānau
ake i pāngia ki te mate nei i te tau 1956 i te Hōhipera o
Waikato, ko te mate kōhi te take.

Ko te wharenui o Waitoki, ko Paeahi, he wāhi huihui
whakahirahira no ngā whānau. I mahia ake ngā karakia,
ngā kanikani, ngā hui, ngā rā whānau, ngā tangi, ngā
aha noa. Ka whakahaerehia taku pāti taumau ki reira, ka
tohia hoki āku tamariki i roto rā.

Ka mārena ahau, kātahi ka hoki mai i Mangakino ki Waitoki noho ai i te tau 1958. Ko te nuinga o te whānau i hūnuku ki wāhi kē, ā, kāhore ngā whānau e noho ana i tērā taha o te awa o Waihou. E rima ngā whānau noho tonu ki tēnei taha.

Ka noho au ki Waitoki tae noa ki te tau 1964. Nā te waipuke i taua wā i waenganui o Te Paeroa me Tirohia ka tau au te hūnuku ki roto o Paeroa noho ai. Ka tonu moni i te Te Tari Take Māori mō tētahi whare i Paeroa, ā, kua kitea he māmā nei ngā utu i aua wā. E rua āku tamāhine i tonu moni i ētahi atu wāhi, engari he āhua toimaha ake ki te whakahoki moni i te wā o āku tamāhine, e kitea ana te uaua o te nama. Ko tētahi o āku tamāhine i hoko whare, i utu nama, kātahi ka nuku ki Ahitereiria noho ai.

He tarahiti ahau mō ētahi whenua i Waitoki. I a au e tamariki ana ka wāhia ngā whenua, me te mōhio anō o taua whānau i hea te wāhanga ki a ia. I a au e noho nei hei tarahiti kua kitea te whakakotahitanga mai o ngā whenua nei. Ko ngā whānau e hiahia ana ki te hoki mai ki te kāinga noho ai, kua aukatia nā ngā ture o te Kaunihera-ā-rohe. Me whai kia 10 eka, me whakatū rānei he papakāinga i runga i tētahi o ngā paraka whenua. Kāore tēnei āhuatanga e pai ki a mātou ko taku whānau, nā te mea e hiahia ana mātou ki te whakatū whare ki ngā whenua i tū ai ngā whare o ngā tūpuna.

Kua haria e au āku tamariki ki ngā marae o Hauraki ki te āwhina i ngā take. Mā te pēnei, ko te tūmanako ka pā mai te matemate-ā-one pēnei i a au e tamariki ana. Mehemea ka taea e au te tahuri whakamuri i te karaka ka whakatupu ahau i āku tamariki pērā i tōku whakatupuranga e ōku mātua.

I tupu ake au i Kirikiri tata tonu ki Te Tēmu...

Nā John Anderson

Ko John Michael Anderson tōku ingoa. I whānau au ki Hōterini i te tau 1941. Ko Lulu rāua ko Jack Anderson ōku mātua. Nā tōku tupuna kuia, a Ira Te Wake o Ngā Puhi tōku matua i atawhai. Ko tōna hoa tāne ko Hone Anihana. I haere mai ai tōku whaea ki kōnei i Hokianga i te tau 1932.

Ka noho ahau ki te whare o te whānau i Kirikiri mai anō i te wā i noho ngātahi ai ōku mātua ki tōku kuia, ā, e whā ōku tau i taua wā. He wahine mīharo tōku kuia i a ia e ora ana. He uri rātou nō Whanaunga, ā, e whakapono ana au he mana nui tō rātou, mai i taua whakapapa. He wahine tōnui whai rawa ia. I ngā tau 1900 he hōiho reihi āna. Ka riro atu ki ngā omanga hōiho i Te Tēmu ā, ka whiua ngā hōiho ki Te Aroha ki ngā reihi i reira. Ka kotahi rau e ono tekau eka te nui o tana pāmu, ā, ka toru tekau eka atu anō o te wāhi i tu ai tōna whare. He pīana ātaahua hoki tāna, me ētahi atu taonga papai, taonga nui hoki te utu.

I a mātou e ririki ana, ka kōrero Māori mai tōku kuia ki a mātou. He mārama katoa ki a mātou āna kōrero, ā,

ka taea hoki e mātou te whakautu moroiti i ētahi kupu, rerenga kōrero hoki i te reo Māori, engari i taua wā, me matua kōrero Pākehā i te kura.

Ka whakatupuria e tō mātou whānau ā mātou ake kai i roto i ā mātou māra. He kūmara ā mātou, he rīwai, he kānga, te mea whakamutunga hei kai mā mātou, hei whāngai hoki i ngā kararehe. I a au e tamariki ana, maumahara ana ahau ki te mahi kato wātāmereni nunui me te maha hoki ka whakahokia mai ki te kāinga. Ka haria e mātou ki ngā tauhokohoko i Kōpū. He kau, he poaka, he heihei, he rakiraki, he korukoru anō ā mātou. Mehemea he tangi i te haere, ka peka mātou e toru koata maero ki ngā māra, hao kai ai mō te ūhunga. He hāwhe haora te roa ka tae atu ai ki aua whenua mā te kāta me te hōiho . Ka haere hoki mātou ki te hī ika i te tahatika me te hī tuna i ngā awa. I tua mai ka kohi tio, tuangi, kūtai hoki. Kāre au e whakapono ana he iwi whai moni mātou i a au e tupu ana, pērā i ētahi atu, engari he iwi whai whānau.

*I tupu ake au i Wharekaho
i tata tonu i Whitianga...*

Nā Pat Mc Donald

Ko Patricia Ngāere MacDonald tōku ingoa. E whitu tekau ōku tau. I whānau au ki Whitianga. Ko tōku tupuna ko Hei, ā, ka heke mai ki ahau mā Hamahona Haingānoa, mā Hōhepa Haingānoa, mā Rakena, mā Ngāwhina, mā Huihana Aoreiata ki ahau. Ko ahau te māngai o Hei i runga i te Poari Māori o Hauraki mai anō i te tau 1988 i te tīmatanga o te poari.

Ko tōku koroua kēkē ko Tahere Raunui Tainui te rangatira whakamutunga o Hei. I whānau ia ki Wharetangata i Whitianga i te tau 1869. I a ia e rangatahi ana he kaimahi puihi ia, mō te Kamupene Tope Kauri. Ka tope kauri ia i Mercury Bay, i Coroglen, i Whenuakite, i Kauaeranga. He rongonui hoki mo āna mahi tope rākau. He māra rōpere tā Ranui, ki a au ko Matua Jerry, engari i waenganui i a mātou (ngā tamariki me ngā manu) he whawhai nui ki aua rōpere nei! Ka mahi ia i te taha o ngā whanaunga ki te whakatupu hua whenua huhua nei, pēnei i te kūmara, i te kānga, i te rīwai, i te poukena, i te wātāmereni, ā, ka tiaki hoki ia i te hua rākau.

Ka kohia ā-whānautia ngā kaimoana, ka hī ika, ka rama tuna, ka whakangau poaka, me te hopu manu tae atu ki te tapahi wahie me te kawē wai. He toimaha te ao o ōku tūpuna, ki a au nei ā-tamariki nei, he oranga pai rawa, he pōuri nō taku wehenga atu. Kāore nei he tino taonga, engari mō te waiata me te harikoa, koia i reira i ō mātou oranga.

Ko ētahi he kaiwhakatangi manorini, he pānato, he piana-uma, he rakuraku, he rakuraku maitai, he ukurere i waenganui i ēnei taonga pūoro katoa a Matua Jerry me tana pereti tīni. He pukenga nui hoki tō tēnei mahi. Ka noho a Matua i runga i tana tūru e paopao ana ki te oro o te waiata, ka whakatangihia mā te whatianga, mā te turi, mā te wae, mā te pane, ā, ka tere ake te oro o te waiata, pērā hoki te paopao o Matua. He mea mīharo rawa atu ki a au tēnei momo. Engari ka ngaro ēnei wā harikoakoa i te matenga o Matua Jerry i te Maehe o te tau 1942. I tangihia i Wharekaho, ā, ka takoto atu ki Wharetaewa.

Ko Ngāhuia Davis tōku kuia, (te tuāhine o Rānui). I whānau ia i te tau 1874. He pononga o te Ringatu, te Mihingare, ā, nō muri mai, o te hāhi Rātana. Ka takahia ngā tapuwae o tōna matua mā te haere ki te Kōti Whenua Māori, heoi, kāre i kaha puta atu i Wharekaho.

He witiwiti ki tōku kuia te haere tuatahi ki te kura nā te mea ko te reo Māori anake tōna reo. Ka patua ā roto, ā waho tonu o te karaehe mō te kōrero Māori. Nā konei kāore i tino hiahia haere ki te kura. I a ia e taitamāhine ana ka whāia e ia tōna tuakana ki te moutere o Ahuahu ki te tunu kai mā ngā kaimahi puihi. Ko tōna tuakana a Ellen, te wahine a Tom Riddel. I hokona e ōna mātua te moutere i taua wā. Kāre i roa, ka hoki mai tōku whaea i te moutere rā, ā, i tētahi wā nāna te takuta niho a Reg Bell i ārahi i te haerenga atu i te Kūrae o Tīkapa mā runga hōiho. Nō tōna taenga ake ka rāhuitia he rūma mōna kia

pai ai te whakahaere o te whare titiro niho i te hōhipera. Ka tae mai tōku matua ki Whitianga i te tau 1925. Ka tohua ia e Te Manatū Mātauranga hei māhita kotahi i te kura o Kaimanawa. I reira ka tutaki, ka moea tōku whaea ka puta ko au.

Hei tā tōku matua, he taunga nō tōku whaea ki ngā mahi marae. Ka haere atu rātou ko tōku māmā, ko tōna tuakana a Maraea rāua ko tana tāne ki tētahi tangi. I te mihi ia ki roto i te whare. Ka mīharo katoa tōku matua kēkē ki āna mahi.

Ko ahau te mātāmua o ngā kōtiro e toru. I whānau katoa mātou i Whitianga. Ka nohoia e mātou he whare moroiti nei i te tāone o Whitianga, engari ka hararei hoki mātou i ngā wiki ki Wharekaho me ō mātou tūpuna, ō mātou tūpuna kēkē me te whānau Davis i reira tonu e noho ana. Engari e maumahara tonu ana ahau ka hoki mai ki Whitianga ia ahiahi Rātapu i Wharekaho. Ka haere mā te hōiho me te kiki. Kua ruia ngā rori ki te anga moana mai i te Ākau o Buffalo, ā, ka rōrā haere ngā anga e ngā tahataha wīra o te kiki, ka mau te hīnātore ki te maitai o ngā wīra. He mīharo nōku ki te pīata o te hīnātore i mua i te rangi paki, te hina mārama me te tiaho o ngā whetū. He mahi mangāmangāiatua hoki ki a au.

I ētahi wā i haere mā te hōiho, karekau ana he tera, he pēke wahie hoki kua whiua ki te tuarā o te hōiho ka noho ko au i tētahi taha, ko ōku teina i tētahi, e arahina ana e ōku mātua.

Ka huri ngā tau, ka riro ngā whānau o Wharekaho ki ngā tāone, ki rāwāhi kē ki te rapu mahi mā rātou. Ia Kirihimete ka hoki mai te maha o ngā whānau ki Wharekaho. Ko te wāhi e karapoti ana i te whare whānau he rite ki te puninga. Ka hoki ngā mahara ki aua wā. He hāngi i mahia mai mō te rā o te Kirihimete me te Tau Hou. Ka hākinakina ki tua o te awa, ka kaukau, ka

whakataetae tātā rākau, ka eke kau, ka tarapeke hōiho, ka whakataetae waiata hoki. E hia māero te takahi kia tae atu ki ngā ākau me ngā moana i te raki o Wharekaho. I aua wā ka akona mātou e ngā tūpuna ki ngā pānga o te puihi, tōna whakamahinga, me ngā momo manu i tiakina.

Ka hao kia maha mai ngā piri parakipere, ā, i ētahi wā i muri i te ua raumati, ka kato harore. He oranga māmā, he ngāwari hoki. Engari i mate atu tōku kuia a Ngāhuia i te tau 1948. He pouritanga i pā mai, ehara ki tōna whānau anake, engari ki te iwi whānui o Whitianga. I tōna wā i pōwhiritia ngā manuhiri ki Wharekaho, he mea whakapouri i te iwi whānui tōna mate. I haere tahi atu i a ia te huhua o te mātauranga Māori.

I te wā o te kore i ngā tau o ngā 1920 – 1930 ko tā tōku matua he whai i ngā wāhi i taea ai e ia te rapu mahi: i ngā huarahi, e maina koura ana i Kuaotuna, te hoko hī ika i roto i te whanga moana. Heoi, i te tau 1936 ka hūnuku mātou ki Tāmaki whai mahi ai, whai mātauranga ai. I whānau mai ōku tungāne tokotoru ki te Kurae a Tura, ā, i kura mātou tae noa ki te Pae Tuarima me te Pae Tuaono.

He ngākaunui nōku ki ō mātou whenua tūpuna me ngā maharatanga o aua whenua. E whai ana au te hokihoki haere ki te kāinga. Mai anō ahau te noho atu i runga i te kōmiti whakariterite, whakahaere. Kei runga ahau i te Poari Māori o Hauraki hei kawē i ngā tikanga o tōku iwi me ngā maharatanga o ngā iwi kua riro i mua i ahau.

I tupu ake au i Te Tēmu...
Nā Roy McEnteer

Ko Roy James McEnteer taku ingoa. I whānau au ki Waihi i te tau 1925, ā, ka rua ōku tau ka hūnuku ōku mātua ki Te Tēmu noho ai. He uri ahau nō Ngāti Maru. Ka heke mai tōku whakapapa i a Te Ngāko, i a Naunau Tarawaikato, i a Tuangāhuru, i a Wātana. Ko ngā mātua o tōku whaea ko Hine Haereiti rāua ko Te Wharau Wātana. Ko te whaea o tōku whaea ko Te Ārani Wātana i moe i a Alexander Hogg i te tau 1874. Ko te ingoa takakau o tōku whaea ko Pare (Pauline rānei) Whakaarorangi Hogg i moe i tōku matua i te tau 1916. He Kaitiaki Pūtea tāku mahi, ahakoa kua rītāia noa atu au. Kua noho ahau ki Tauranga mai i te tau 1948.

I kura ahau ki te Kura Kātorika i Te Tēmu, nō muri mai i te Kura Tuarua o Te Tēmu. Ka tekau mā waru ōku tau, i te tau 1943, ka uru ahau ki ngā Hōia Rererangi, ā, he kana i runga i ngā waka rererangi Venturer Bomber o Ngā Hōia Rererangi Roiara i Guadalcanal, i Bougainville, i Rabul, i Green Island, i New Britain. Nō te mutunga o te pakanga i te tau 1945, ka hoki mai ai ahau ki Pōneke noho ai mō te wā poto, kātahi ahau ka neke ki Tauranga noho ai kia tata atu au ki tōku whaea. Ka whitu aku tau, ka mate atu tōku matua i tētahi hauata maina. Nāna nā

toku whaea au i whakatupu. I a au i te kura tuatahi ka hāmenehia ōku hoa, pēnei i ngā Gregory mō te kōrero Māori te take, i whakahaua kia kōrero Pākehā kē. I ngā tau 1930, i taku haerenga ki te kura tuarua, karekau ana he karaehe reo Māori. I ako Wīwī, i ako Rētana rānei. I kōrero Māori tōku whaea. Ko tōku matua kēkē a Tasman he tangata kaha ki te kōrero Māori i a mātou e hono ana ki ngā whānau huānga o ngā Kipa, me ngā Nicholls. He pouri nōku kāre ahau i ako, i whakatena rānei ki te kōrero Māori, engari i aua wā ka whakaititia, ka whakapēhi kinongia te kōrero Māori.

I a au e rangatahi ana, ka haere tahi māua ko tōku whaea ki ngā whānau Māori, arā ki ngā Taipari, ki ngā Stewart, ki ngā Nicholls, ki ngā Kipa, ki ngā Murray me ngā Gregory ki ngā hui me ngā tangi. I haria ahau e tōku whaea ki ngā nohoanga Kōti Whenua Māori, ka kīia mai e taku matua e Tas, “Me tae-ā-tinana atu koe e Pare, me pupuri e koe te whenua”.

E kore e warewaretia te Kōti Whenua Māori. I tū i te taha o te whareherehere o te Teihana Pirihimana tawhito i te taha tonga o te tiriti o Pollen i Te Tēmu. He mea whakahirahira te noho a te Kōti Whenua Māori mō te iwi Māori. I waenganui i ngā kēhi ka noho atu ki waho ko ngā kuia mau moko ka momi paipa i raro i te mahaurangi. I ngā tau o te kore nui, ka kitea ai e tōku matua he mahi hangere i runga i te hanganga o te huarahi takutai o Te Tēmu, ahakoa he kaimahi maina, he hōia i te whawhai tuatahi o te Ao. I ētahi wā ka haria māua ko tōku tuakana kia noho atu i ngā tēneti o ngā kaimahi i te puhihi kōtata atu ki te wāhi mahi. Karekau ana he mahi kē, he kaimahi Māori ētahi, engari ko te nuinga he Pākehā. Ka utua mai tōku matua ki te kotahi pauna i te wiki, nā te mea he tangata moe wahine. I te mutunga iho ka nuku ia ki New Guinea mahi ai. Ka mate

atu i reira i te tau 1932, e whitu noa ōku tau. Nā tō mātou whaea mātou tokowha i whakatupu i roto i te kore nui. I ora mātou i te penihana pouaru, ā, i riro mai he moni inihua i te matenga o Pāpā. He māra hua whenua tā mātou, engari, kāre i taea e te whenua moroiti o te whānau te whakaora i a mātou, i te puihi rānei i waho atu o Te Tēmu. Kāre he motokā hei hari i a mātou ki whea noa, haungā tēnei, kāre i taea te aha, he haukotinga i ngā whenua a ētahi atu. Ka kī mai a Māmā he whenua anō tā mātou i konei, i kō kē atu hoki, engari kāre i te mōhiotia i whea, ka pēwhea rānei te nui. Nō taku pātaitangā atu ki a ia, 'Kei whea ngā whenua nei me ngā rohenga?' ko te whakautu mai, me haere kē au ki tōku matua ki a Tasman, Tamihana Rangi Tuangāhuru, māna au e whakamōhio mai.

Nō te tau 1964, ka whakamōhio rawa mai a Matua Tas, māku tāna mahi kaitiaki i ngā whenua o tō mātou whānau. Kua whitu tekau kē ōna tau. Ko tāna, he uaua māna te hokihoki tonu mai i Te Wai pounamu.

Mai i taua wā ka kaha taku uru ki roto ki ngā take whenua. Kua tutuki i a au te mahi kaitiaki whenua o te whānau kua puea ki te rau tangata. Ko ētahi o ngā mahi he tuku kōrero ki te Kōti Whenua Māori, he whiriwhiri kirimana tope rākau ki runga i ō mātou whenua ā-iwi, te whakahī i ngā whakatau utu me ngā kaupapa Kaunihera, te haere ki ngā hui whenua Māori pēnei i te hui tuku whenua, te noho hei Tarahiti i runga i ētahi Poari Tarahiri, te kaitakawaenga mō ētahi o ngā whānau, kaipupuru whenua, me te whakamōhio haere i te whānau ki ngā kōrero me ngā take whenua.

Ehara i te mahi māmā, engari he mahi i mahia mō Matua Tas me te whānau Hogg-Wātana, mō rātou te kaupapa.

I tupu ake au i Tui Pā...

Nā Jessie Pakura

Ko Jessie Erana Pākura tōku ingoa, ko Ngāti Rāhiri te hapū. I whānau au, i tupu hoki au ki Tui Pā i Te Aroha. E hiahia ana au ki te kōrero i ō mātou āhuatanga i ngā tau 1930 – 1940. He ruarua ngā whānau noho i te taha o te marae i aua wā. He rerekē ngā mea katoa i taua wā.

He tino kino nei te rori ki te marae, kāre i taea taua rori e ngā motokā. Me kawe ngā mea katoa mā te huarahi matua. Karekau he wai hīrere. Kotahi noa iho te puna wai hei toha wai ki ngā whare katoa. He uaua ki ngā iwi noho puke, me hari wai rātou ki runga o aua puke. Ka noho ētahi o ngā whānau ki te wharau tīni, he oneone te papa, nā te mea ko ia nā te taeatanga e ā rātou pūtea. He waimārie nō mātou, he whare papa rākau hoki tō mātou.

He uaua mō te hunga wāhine. Kāre he kapa hei paera wai a te nuinga. I āta haria e rātou ngā kākahu katoa ki te awa horoia ai, he tawhiti hoki te awa i ngā kāinga. Koinei hoki te wāhi ka haria ai e rātou ngā rātou pēpē me ngā tamariki ki te wai kaukau.

Engari he whānau kotahi mātou. I mahi ētahi i te mira harakeke. He utu moroiti nei te utu. Ko ērā i te mahi, ka tuku i ngā moni ki te āwhina i te katoa. Ahakoa

kāre he mahi ā ō mātou mātua, i kaha tonu rātou ki te mahi kai hei whāngai i te whānau. Tino pōuri rawa te ngākau o Pāpā. Ka whaikaha ia ki te hopu tuna, ika hoki hei kai mā mātou. Ka whakapau a Māmā rāua ko Pāpā i ō rāua kaha ki te whakatupu kai hei orange mō mātou. Ka pahē mai he tangihanga, he whakatoimahatanga i te katoa. Ka tukuna e ngā whānau katoa ā rātou kai ki te marae, pau te katoa o ngā hua o te māra a Pāpā. Koinā tā mātou i whakapono ai. Kāre he toenga mai, nātemea i tukuna atu ngā kai katoa mō te tangihanga. He uaua tēnei nā te āwangawanga ka ahu mai ngā kai mā ngā tamariki i whea.

Kāre he moni hei hoko kākahu. I te raumati, i kato paraki-pere mātou, tōna utu kia taea ai te hoko kākahu kura. Kāre hoki ō mātou hū. Paerahia e ō mātou kuia ngā pēke parāoa, he weuweu mārīre i mahia mai hei tarau mō mātou. Kātahi ka tānikohia ngā remu ki ngā wūru karakara. Ka haere atu mātou ki te pūrei netipōro, ka kataina mātou e ngā tamariki Pākehā, nā ngā kupu Champion Flour i whakaatu mai i ō mātou nono! Kotahi noa iho te kākahu kura o tēna o tēnā o tēnā. Ka ua, ki te mākūkū tonu ngā kākahu, kāre he haerenga ki te kura. Kia mōhio mai koe, ahakoa tō mātou pōhara, whakahī tonu mai ō mātou mātua, he tino whaiwhakaaro ki te haumaru i a mātou, i ngā kōtiro.

He whenua anō ō mātou. Kāre he moni, ā, kāre ētahi i takoha moni mai hei whakapai i te whenua. Kotahi te huarahi kapo mīti mā te whānau, ko te rīhi i te whenua ki tētahi kaipāmu Pākehā e noho tata ana ki te marae. He hērengi iti nei i riro mai i te marama, engari mehe hiahia mīti koinā tonu te huarahi. Ka noho nama ētahi, ā, ka tono te kaipupuri toa kia utua te nama, kātahi ka pēhia ō mātou mātua kia rīhia te whenua kia ea ai ngā nama. I pērā i ngā wā katoa. I uruhina mātou ki te rīhi i ngā

whenua ki tētahi kaipāmu Pākehā. Nāwai rā, ki te kore te rīhi, ka riro kē i a rātou te whenua. Ko ngā whenua nei he wāhanga o te paraka whenua o Te Aroha i rāhuitia hei whenua rāhui mō mātou.

I tupu ake au i Manaia...

Nā Bubba Paul

Ka whānau mai au ki raro nei o tō mātou kainga, tata kē ki te rori. Ko te ingoa o taua whare rā ko te Whare Tata ki te Rori. I muri ki te taha matau ko to mātou poutāpeta tino tawhito. Nā te pīrautanga o ngā ngārara namunamu, ka turaki haere. Tērā, tērā, kua haria atu taua whare nei ki Akarana ki te Whare Taonga! Ko te kaiwhakahaere o taua poutāpeta ko Wirimu Paraone me tana whānau.

Nā, me hoki mai anō ki ahau anō nei, i whānau mai au ki raro rā. Ka tipu ake, ka pakeke haere, ka waru pea aku tau, ka tīmata ahau ki te āwhina i ōku kuia, i taku māmā me aku karanga whaea ki te miraka i ngā kau.

Kāore he whare miraka. Ka noho noa mātou ki te taha o ngā kau miraka ai i a rātou, nā, ahakoa te marangai, te paki mai rānei o te rā. Ko ia rā tāku mahi he āwhina ki te miraka i ngā kau. Mō muri mai o tērā, ka whiua ngā kau ki ngā pātiki o raro ake nei. Ka mutu ka mauria atu e ahau te kēne kirimi mā runga hōiho ki kō ake, ka waihotia ai ki runga o te pouaka. Ka tīkina mai i reira e te Pākehā me tana taraka kirīmi. I tētahi wā i a au e hari ana i te kirimi nei ka oma atu taku hōiho. Ka taka māua ko te kēne kirīmi. Ko au ki tēnei taha, ko te kēne kirīmi ki tēnā, ka maringi katoa ngā kirīmi ki raro. Ehara

i te mea kotahi noa te wā, e kāo, he maha kē ngā wā ka taka i a au te kēne kirīmi. Kātahi taku takariri me te kaingākau kia puhia taua purari hōiho. Heoi anō, koinā te āhua o taua wā.

Ko te ingoa o taku hōiho ko Pēpī. E rua ō mātou hōiho. Ko Pēpī tētahi. Ko tētahi ko Tony. Tino kino mō te tarapeke haere nē! Kāore e taea e tētahi te noho i runga. Āe, koinā.

I tētahi wā ka haere māua ko taku karanga whaea ki te takutai tiki pipi ai. Nā, ko te hōiho o taku karanga whaea ko Tony me tana whakahīhi ki te pai o tana hōiho me tōna kaha ki te rēhi. Ko au i runga i a Pēpī. Ka rēhi māua. Ka pā atu a Tony ki tētahi wāhi ngāwari rawa o te onepū. Ai! Ka tuki te waewae, ka tata whati. Ka taka taku karanga whaea, kātahi au ka rongo i te kaha o tana kangakanga! Ka mutu te kohukohu, ka tau anō te rangimārie, ka haere anō māua ki tā māua take tiki pipi me taku nohouku pukukata! Kei huri kē mai te takariri a taku karanga whaea ki ahau! Ka mutu, ka kī ā māua pēke, ka hoki ki te kāinga. Kāore he take o te ārahi i ō māua hōiho. Ko rāua kē ngā mea tino mōhio ki te rori ki te kāinga. He whai roro ngā kararehe o Manaia o taua wā.

Ka huri au ki taku koroua, ā, ki a Haki Pene Paora. He tangata tino nui, he tino tōroa hoki. Ka ono pūtu me te whā inihi tana teitei. Ko tana tino mahi tūturu he haere ki te wero pātiki mā runga hōiho. Ka noho ia ki runga i te hōiho ko au ki muri i a ia, ki roto o te pēke e kīia ana he 'split sack'. Āe, ko au tērā, a "sad sack," ko tētahi waewae ki roto, ki tēnei taha nā, ko tētahi ki tērā. Heoi anō he mahana tonu tāku noho ki roto o te pēke nei.

Ka hoki aku mahara ki tētahi wā i haere ai māua ki te wero pātiki. Nō te takahinga o tō māua hōiho ki runga ki tētahi wheke, ka tū tana wae, ka taka, ka mate. Kāore

he aha ki taku koroua! Ka kī mai, ‘Kei te pai, e moko. Me noho koe, ki runga nā (o te hōiho).’ Ko taua wai tai rā he wai wero pātiki, nā reira ka noho tonu māua ki te mahi i taua mahi nei! Me tō māmā tū pāpaku hōiho. I reira te tai, ko au i runga rā, kia kore ai au e mākū. Ka hoki mai māua ki te kāinga ka tiki te koroua nei i tētahi atu o ō mātou hōiho, tahi ka hoki ki waho, ki te tiki atu i te mea i mate.

Ka aroha au ki tō māua hōiho. Ka haere taku koroua ki te tiki i te hōiho nei, ā, ka mea kia nehua ki tō mātou whenua o raro ake rā. Nā, kāore te koroua i āwangawanga, i aha. Ka tīkina tētahi atu hōiho nā, ka haere māua ki te hī, ki te wero pātiki anō. Engari, kāore māua i hoki ki te wāhi i haere ai māua i te matetangā o tō māua hōiho tuatahi!

Nā te maha o ngā hōiho ka taea ai te pērā.

Ā, ka pakeke haere tonu ahau, Ka pāti mātou ki ngā kāinga katoa o Manaia. I ētahi wā ka warewaretia te miraka i ngā kau. Ka kaha mātou ki te waiata, te inuina, te ngāhau mātou katoa. He pērā rā mātou, he whakaaro tamariki tonu. Kua tino rerekē ngō mātou whakaaro ināianei.

Engari ko tētahi kōrero i homai e taku kuia ki ahau.

“E tama, me kaha koe ki te mōhio ki tō reo, tō tāua reo. Me mōhio koe ki ngā tikanga me ngā mea katoa e pā ana ki tō tāua reo. Me mōhio koe ki te whai whakaaro, ki te aroha, ki ngā mea katoa. Kia mau ki tō reo, ka ngāwari haere hoki tō mahi, tō whai whakaaro. Me aroha hoki ki ngā tāngata, Manaakitia o kaumātua, tiakina. Koinā ngā mea nunui ki te Māori. Me āta whakaaro hoki ki te āwhina i ētahi e pīrangī ana kia āwhinatia, tiakina, manaakitia. Koinā taku kōrero ki a koe, e tama. Me mau

hoki koe ki ēnei whakaaro a tō kuia. Ko te mea nui , te aroha ki te iwi, ki te tangata, ki ēnei tūāhuatanga katoa.”

Kātahi au ka whakaaro, “Āe e tika ana wāna kōrero.”

I taua wā ko te reo tāwhito tērā. Kua wareware i a au taua reo, ngā kupu Māori o neherā nē. He tino kaumātua ngā kupu i kōrerotia mai ki ahau. Nāwai rā, ā, ka āhua rerekē haere hoki ngā kupu Māori, ka rerekē haere hoki te whakaaro. Engari ko te mea nui, ko tō tātou reo. Koinā ngā kōrero a ngā mātua me ngā tupuna—kia mau ki tō reo Māori. Ki te kore koe e pērā, ehara koe i te tangata Māori.

Kāore te reo Māori i ākona i te kura. Nā te whakarongo noa iho ki aku mātua tūpuna ka mōhio ai ahau ki tōku reo. Kāore taku kuia i ako mai i a au ki te kōrero i te reo. Heoi anō tāna he kōrero noa iho, ko tāku he hopu i te tikanga o wāna kōrero. Kāore kau i pērā i te kura o Manaia nei. Ka rīrīa koe e ngā kaiako ka patua koe mō te kōrero Māori

Ko Hector Connor tētahi i rongu au e kōrero Māori ana ia rā, ia rā. Kāore tōna kuia i mōhio ki te reo Pākehā. Ko tēnā te painga nē. Kia kōrero Māori i ngā wā katoa. Koinā ka mau ai a Hector i tōnā reo. Pērā anō ahau. Kāore taku kuia i mōhio ki te kōrero Pākehā. Ko ia nā tōna āhua. Ka kōrero Māori, ka kangakanga Māori, ka waiata Māori. Ko ōna mea katoa, mā te Reo Māori. Nā te rongu ake i āna kōrero ka mau i a au tōna reo.

Kua mimiti haere te kōrero i te reo Māori ki te awaawa nei. Kāore ngā mātua e kōrero ana, e āwhina ana hoki i ngā rangatahi, i ngā tamariki ki te kōrero i te reo nā te mea kāore rātou i te mōhio. Engari ko ngā kaumātua, ko Toko Renata (matua), ko tāna Toko Renata, ko Eruiti Riwhi ko Tuhoe Mikaere, ko rātou kei te mōhio tika ki Te Reo Māori. Engari, te mimititanga hoki o te reo o te

awaawa nei nā te ture a te Pākehā ki ngā kura. Rongo ana ngā kaiako i a koe e kōrero nei i te reo, ka patua koe!

Kua rerekē rawa atu ngā āhuatanga o te kāinga nei. Nā, ko te reo tēnā te mea aroha ki a au, ka tata ngaro i roto nei, i tō mātou kāinga nei. Koinā taku whakaaro kua huri te iwi nei o te kāinga nei ki te taha Pākehā. Kei te warewaretia tō rātou taha Māori, koinā pea. He korekore noa ngā whānau o te kāinga nei i te mau tonu ki tō tātou reo.

I tupu ake au i Kerepēhi...

Nā Ani Reta

Ko Ani Reta taku ingoa. Ko Ngāti Tara, Tokanui, Tāwhaki, Koi me Hako ngā iwi. Ko Tainui te waka, Tīkapa te moana, Te Aroha te maunga, ko Ohinemuri te awa, ko Hauraki te whenua, Ko Ngāhutoitoi rāua ko Kerepēhi ngā marae.

I whānau mai ahau i Rotokohu, i Te Paeroa i te tau 1932. Ka noho au i reira i te taha o aku mātua. Ko taku whaea ko Rora Taka Wirihana. Ko taku pāpā ko Wirihārai Wirihana. Ka noho mai mātou i reira i Rotokohu. Ka mate taku whaea me taku pāpā i Rotokohu. Ka noho au i te taha o taku whānau, aku tuakana me aku tungāne. Ka rima aku tau ka neke ahau ki taku...me kī taku kaihana a Irihipeti Te Iri. Ka noho ahau i Tirohia. Ka whitu aku tau ka hoki au ki taku tuahine ki a Tangihaere. Ko Renata Kēti tōna hoa rangatira.

Ka noho mātou i Te Paeroa. I aua rā, ko ō mātou whare, kāore i te pēnei ki ngā whare o tēnei wā. Me pēnei taku kōrero. Ko ngā whare he nīkau, he raupō, he pēke, he tini. Ko tō mātou nei whare, e nono tahi mātou i te whānau o taku tuahine. Kotahi anō te rūma. Ka noho mātou ki taua whare nei. Ka kai mātou ki taua rūma kotahi nei. Ka moe ki taua rūma anō nei. He rūma

kotahi. Ko ngā pakitara he pēke. Mōhio nei tātou i tēnei wā he ‘scrim’, makana atu ana e mātou he niupepa kia noho mahana ai te rūma. Karekau ana he papa rākau. He oneone katoa. Ō mātou pēti he hei, arā he otaota kau. I ngētahi wā he rarauwhe. Ka makaina atu he pēke ki rungā koinā ngō mātou moenga. Ko aua rā, ko taku kōrero... very very humble. Kāore au e mōhio ana ki te kupu mō te ‘humble’, he pōhara pea, engari ka nui tonu tō mātou ora.

I tupu ake mātou i ngā pāmu o Rotokohu. He hipi, he kau. Nā te Pākehā kē ngā hipi me ngā kau, ngā pōaka me ngā heihei. Heoi anō tā mātou mahi, he kaipāmu.

Ko ngā mātou kai he koura, he tuna, he kaimoana. Ko tā mātou he haere ki te kohikohi i aua kai nei. Ka tunua e mātou. I ētahi wā ka tunua e mātou ngā hēki o ngā manu hei kai mā mātou. Tino pai ngā kai o aua wā. Kāore mātou i pāngia ki te mate. He wātakirihi, he pūhā, he maha tonu ngā mārā kai ō ōku mātua tūpuna me ngā whaea. He mārā, he rīwai, he kūmara, ko aua kai raka he huawhenua. Engari te mea āhua iti ki a mātou ko te mīti.

Haere mai ai mātou ki konei haere ai mātou ki te hī i te awa o Te Pīako. Ko tō mātou tokomaha i reira, ngā tamariki, ngā whaea, ngā mātua, i reira katoa mātou e hī tuna ana. Kāore i a mātou te aho o ēnei rā. Ko tā mātou i taua wā he ‘katiri’, he mea mahi mai i te whiro, te kōrari arā i te harakeke. Nā ka makaina atu he toke. Koirā tā mātou aho mō te hī tuna. I ētahi wā ka makana atu e ngā mea tāne he hīnaki. He nui te tuna i aua wā, engari i ināianei kua korekore noa. Kua memeha katoa ngā awa o konei. Nā ka tukuna atu te paruparu o te whēketere, kua matemate katoa te tuna me te ika.

Ko tō mātou waka he hōiho. Kāore mātou i mōhio ki tēnei mea te motukā, te taraka, engari—te hōiho. I ētahi wā ka toru, ka whā mātou i runga i te hōiho kotahi.

Ka makere noa ētahi! Ka haere mā te huarahi ki te kura. Kāore tō mātou hōiho i tukuna ki te kura, nā reira nō te taenga ki te piriti i te tāone o Paeroa, ki te kokongā o Rotokohu me te huarahi matua ki Te Aroha, ka taurahia tō mātou hōiho ki reira. Mō muri o te kura ka haere mātou, ka tikina te hōiho, ka hoki ai ki te kāinga.

I haere au ki te kura i Paeroa. E rua tau noa iho pea aku tau ki taua kura. I taua wā, karekau ana he mahi i Te Paeroa. Kīia ai taua wā ko te ‘depression’. Tahī ka kī mai te Pākehā, ‘Haere koutou. Me neke koutou ki Kerepēhi, te kimi mahi ki reira. Koira ahau i haere ai ki te kura i Kerepēhi. Ā, ka tupu pakari au ki reira, ki Kerepēhi. Nō muri mai ka neke ahau ki te kura o Ngātea.

He rerekē ngā kura o taua wā. Kotahi anō te rūma, ka whā pea ngā karaehe ki taua rūma kotahi, engari e toru ngā māhita. I ētahi wā ka āta whakarongo mātou ki aua māhita, engari he tino rerekē te kura i taua wā. Ka rīria mātou e ngā māhita, ka patua mātou mō te kōrero Māori. Āe, he tika tāku. Ka pātai atu i tētahi wā he aha mātou i rīria ai, i patua ai rānei mō te kōrero i tō mātou reo. Ka taka te kī mai a tō mātou māhita, ‘He mahi kino tēnā, te kōrero i tō reo.’ Koirā te whakautu mai a tō mātou māhita.

Kāore mātou i mōhio ki te kōrero Pākehā. I ētahi wā ka wareware mātou he Pākehā kē i roto i ngā toa, ka kōrero Māori atu. Ka riri mai, ka kī mai kāore rātou e mōhio, e mārama ana ki ā mātou kōrero. Ana, nā te haere mai a tauīwi ka ngaro haere ai te reo. Te matenga atu o ngā kuia, me ngā kaumātua ka ngaro haere te reo. Engari nā roto o ngā mahi Māori, pēnei i te kōhanga reo, ka hoki haere mai ai te reo. Koirā anahe te reo e mōhio ana mātou. Kāore mātou i whakaakotia ki te reo, he mea rongonoa. Koirā tā mātou mahi he whakarongo. Koirā

pea mātou i ako ai i te reo nā te mea i tūturu whakarongo mātou ki ō mātou mātua. Nā reira pea ka mau ai.

Ka mutu au te kura, ka hoki anō au ki Paeroa ki te kimi mahi. Tāku mahi tuatahi i roto i te hōtera. Ko tāku mahi he tunu kai, ā i ētahi wā, he manaaki i te manuhiri ki te hora kai ki runga i ngā tepu. I muri mai i tērā ka haere au ki Waihi, ki reira mahi nēhi ai mō te rua tau pea kātahi au ka hoki mai anō ki Paeroa.

Nā, ka tūtaki ahau ki taku hoa ki a Hoani Reta. Ka kitea e māua he whanaunga anō māua. E kī nei te kōrero 'Moea tō tuahine...' ko ia tērā. Ka moe au i taku hoa tane, ka whānau tā māua kōtiro tuatahi. Anā ka hoki mai anō māua ki konei ki Kerepēhi. Ka whiwhi mahi ia ki konei, kātahi ia ka haere ki te whēketere o konei. Nō muri mai o tērā ka whānau mai ai ā māua tamariki e ono.

Ka pakeke haere rātou, kātahi au ka haere ki te mahi whēketere. Nō muri noa mai i tēnā o ā māua mahi, ka huri au ki te āwhina haere i taku iwi o Hauraki whānui. Ko tētahi o āku mahi he tiaki i ngā kuia, i ngā kaumātua e pīrangi ana ki te haere ki te tāone te tango kai mā rātou, ki te haere rānei ki te tākuta. Koinā tērā o āku mahi. Nō muri mai o tēnā ka hoki māua ki tō māua kāinga ki Te Paeroa, ki te Pae o Hauraki, ki Ngāhutoitoi. Koirā ō māua tūrangawaewae. Nō taku nekenga mai ki Kerepēhi ka tupu ake ai ahau i reira. Ki a au, ko ia rā tētahi o ōku tūrangawaewae ki te taha o taku tupuna whaea o Hako. Kei te haere tonu māua ki ngā marae. Kua tae mai te wā ināianei, ko mātou ngā kuia, ngā kaumātua o tēnei wā. He pai ki ahau tēnā mahi te haere ki ngā marae ki te tirotiro haere i tēnā, i tēnā.

I Kerepēhi, i mua, ka haere mai ā mātou kai i Akarana i runga i te tīma. Ko te ingoa o taua tīma ko Te Pono. Ka haere mai ki konei, ka tau ki te awa o Piako. He wāpu i konei. Ka tae mai taua tīma ki konei ki te heri mai

i ā mātou kai. Kāore ā mātou kai i haere mai mā te rori, engari i haere kē mai i Akarana mā te tima. Mai i te wāpu ka heria ngā mātou kai i runga i te taraka ki ō mātou toa. I taua wā e toru tahi ngā toa i konei i Kerepēhi.

I tupu ake au i roto i te Ringatū i roto i ngā waiata a Rāwiri. Tino kaha te hāhi Ringatū i roto o Hauraki. I Ngāhutoitōi ko taku tupuna pāpā ko Hori Kēti te poropiti. Nō te Whānau-ā-Apanui ia. I reira ia, i Ngāhutoitōi e noho ana. Tae mai ana ia ki Ngāhutoitōi ko mātou tērā e wānanga ana mō te wiki kotahi. Ko ētahi o ō mātou minita Ringatū ko ōku mātua kēkē, ana, ko Here Karu, ko Hēmi Koikoi, rātou ko Whararā Tihā.

I te Tekau-mā-rua o ia marama ka haere mātou ki te awa. Anā ka ruku ki roto i te awa, ka karakia, ka mutu, ka hoki mai ki uta, ka kai hākari. Ka pāngia koe e te mate ka inoitia koe, ko ngērā mahi katoa i roto i te Ringatū. Kua ngaro katoa ināiane, kua kore. Kua uru mai ngā hāhi katoa o tauwiwi ki roto o Hauraki, anā kua ngaro haere te Ringatū. Nā te mea kua matemate katoa ngā minita Ringatū.

Ka tīmata tō mātou kōhanga i Kerepēhi i te tau waru tekau. E ono tau i muri mai i tēnā ka tū au hei kaiako. Tino pai ki ahau tēnā mahi. Kātahi ka kī mai taku whānau me taku poari matua i Pōneke me whai e au te whakapakari. Ka tata au te whakaoti i aku kete e whitu, anā ka pāngia au ki te mate, mai i tēna kāore i oti pai. Mā te wā pea ka hoki anō au ki te whakaoti. Kei reira tonu au, tētahi o ngā kuia o tō mātou kōhanga reo.

I te tau 2000 ka uru atu au ki te Wānanga o Aotearoa ki te mahi raranga. I te tau 2001 ka whiwhi tiwhikete ahau. Mō te tau 2003 kei ahau nei tāku tiwhikete, ka riro mai pea taku pōkairua.

Ko Maria Iraia tērā i haere mai ki te kōrero ki a mātou ko tahi o ngā kuia. Ka whakaae mātou ki te whakatūranga o te rōpū raranga ki Hauraki. Ko ahau tētahi o ngā kuia i tere tarapeke atu. He pai ki a au tēnā mahi ki roto o Hauraki nā te mea kua ngarongaro katoa ngērā mahi i Hauraki. Anā ka tū tēnā wānanga, tēnā rōpū i roto o Hauraki. Ka tīmata mai i Ngāhutoitoi, i ētahi wā ka haere mātou ki Te Pai o Hauraki, i ētahi wā ki Mātai Whetu. Engari i te tau 2002 ka noho kē mātou ki Ngāhutoitoi. Tino pai tēnā mahi hei whakaako ki ngā rangatahi. I tino koa taku ngākau kia kite atu i ngā rangatahi e hiakai ana ki tērā mahi. Ko taku wawata ināianei me riro i ā tātou tamariki, mokopuna te mātauranga ā kui, ā koro mā. Tino pai ki ahau tērā whakaaro.

I tupu ake au i Paeroa...

Nā Hōhā Sutherland

Ko Hōhā Hine-pupuri-rangi Sutherland tōku ingoa. I whānau au i te tau 1936 ki tō mātou papakāinga e 25 eka te nui, e waru whakatupuranga hoki tēnei papakāinga i Paeroa, kei te pito o te rori o Rotokohu. Ko tēnei papakāinga tonu te wāhi whānau o tōku whaea a Te Hine-pupuri-rangi Williams, ko Te Moananui tōna ingoa takakau, i moe rāua ko Hikutā Pene Te Koha Williams o Ngāti Hine.

I konei, i tēnei takiwā rāua i a au e tamariki ana, ā, he kaha kōrero mai mō te āhua o te noho o taua wā. Ko te wai māori he pātata ki ō rātou kāinga, karekau ana he paihana patu tangata. Ko te haerenga atu ki ngā kōawa e huri haere nei i te puihi i tāwharautia te pae maunga o te whānau Te Moananui, mai i te kūrae tapu o Tapuariki ki te raki, tae noa ki te maunga o Te Aroha ki te tonga. Koia tēnei te wāhi hao kai whāngai i tōku tupuna i a Meha Te Moananui rātou ko tōna iwi.

Nā te tata ki ngā repo me ngā puihi ka whiwhia ai ngā rauemi hanga whare, he tau hoki ngā whare nei. Ko ngā pakitara he nikau, ko ngā kiri pakitara he raupō, ko te papa he oneone. I tū mai te takuahi ki tētahi pito

o te whare, i reira ngā wāhine tunu kai māmā ki te umu puninga, ā, ka hū te wai wera i roto i te piri hei mahi tī.

Ka ao te ata ka maranga ake ngā wāhine ki te whakamātao i ngā paraoa rēwana i tunua ki ngā ngārahu i te pō. Ka tangohia, ka ūhia, ka waihotia ki te taha. Ko ngā tuna me ngā hāniana he mea parai ki te umu puninga hei parakuihi. I tunua hoki te kai o te ahiahi ki taua umu puninga anō, engari he roa kē ake te tunu, anō nei he 'tiu'.

Ko tā ngā kaumātua, i taua wā rā me hoko te mea matua, te tī, te parāoa, te mea, te mea, engari i ora mātou i te pūtea moroiti noa nei, he oti rā, he nui tonu ki a mātou i taua wā.

Tekau mā whitu aku tau noho ki konei, ia rā he haere mā runga pahi ki te kura o Paeroa Waenga, ā, ki te Kura Tuarua-ā-rohe o Paeroa hoki. Ka mutu au te kura ko taku mahi tuatahi he hēkeretari mō te Tari Hauora ki Kirikiriroa. Ka noho ahau ki Te Rāhui Wāhine, he whare noho nō te hāhi Mihingare i te tiriti o Bryce. He whaea nōku ko Emily Paki, nā, ko Ngākuru kē tōna ingoa takakau, nāna au i hari ki te tutaki i a Koro Seamer i Te Rāhui Tāne i te tiriti o Rānana i mua i taku nohoanga ki te tiriti o Bryce. Kotahi noa iho taku tau noho ki Kirikiriroa, ahakoa te pouri mai o tōku whaea. He pouri hoki nōku i te wehenga atu i taua whare, he aroha nōku ki ngā whakahaere mārō i reira, i karakia ia ata, ia pō me te waiata hoki i ngā hīmene, engari, tūturu taku whai i te mahi Kura Māhita, ā, me tere hoki taku whakarerekē i ahau anō.

Ka neke ahau ki Papakura ki te Kura Toi Tangata o Ardmore mō te rua tau, mai i te 1955 ki te 1956. Nō taku taenga ki reira ka kite atu au, ka ono o ōku hoa ako o te Kura Tuarua-ā-rohe o Paeroa i reira, ā, ka toru hoki e whai ana i te mahi tangata pūkenga i te Kura o Pūkenga,

i te raki o tō mātou Kāreti. He wharekai kotahi tō mātou. He mea miharo ki tō mātou ope tekau o Te Kāreti Moroitī o Te Paeroa i haere mai ki ēnei kura, kura ai. Ko ahau anake te Māori o mātou. Ko te wāhi nei ko Ardmōre, te wāhi whakangūngū Kura Māhita Māori mai i te motu whānui.

Ko ahau pea te Māori rongonui rawa o Ardmōre mō taku ingoa rerekē rawa, arā, ko Hōhā. He uaua te whakamārama iho, i whānau ahau i te tau i muri i te matenga o tōku tupuna o Rihitoto Mataia Nicholls, ko Granny Hōhā tana ingoa kārangaranga, me te nui o te hiahia o tōku whaea kia pupuritia ngā maumahara ki tōna kuia. I mate ia i te tau 1935. E 94 ōna tau ka mate nei. Ko tōna ingoa kārangaranga aroha o te whānau ko 'Granny Hōhā' e whakaatu nei i ngā tini mōhiotanga kua riro i a ia i roto i ngā tau. Ko te kupu Hōhā he whakaatu i tōna 'puna o te mātauranga'. He whakahōnōre i ahau te hōmaitanga o tōna ingoa, o Hōhā.

I tūtaki māua ko taku tāne ko Colin Alistair Sutherland i Ardmōre. Kua 45 ngā tau e mōhio nei māua ki a māua anō. Nā te Kānana Wī Huata māua i mārena ki te whare karakia Mihingare o Hato Hoani. I noho māua ki Tāmaki, i te wāhi whakaako o Colin, ka whakamutu hangere ia i tana tohu. I reira i taua wā ka whānau mai ā māua tamāhine e rua.

I tipu ai au i Mataora...

Nā Ngāringi Moananui

I whānau au ki Katikati i te 7 o Poutūterangi 1938. E 64 ōku tau ināianeī. Nō te matenga o tōku whaea, ka tonoa ai ahau ki ngā mātua o tōku whaea a Kahurangi Nētana rāua ko Rikihana Mita Whakatau. I Athenree i waho noa mai o Katikati rāua e noho ana. He kaimahi rāua nā tētahi tangata māra māketete. Ka nuku atu tōku matua ki Mataora noho ai. Ka tekau ōku tau ka hoki au ki tōku whānau i Mataora Bay noho ai me tōku whaea atawhai. Nā tō mātou tupuna, nā Pāora Te Putu tēnei takiwā. Nāna me ētahi atu te tikanga putanga whakatata moana i tuku ki a Ngāti Porou ka whakatata atu ai rātou ki ngā hēremana kaihokohoko ka hokona ai ā rātou hua whenua ki aua kaihoko nei.

He papakāinga nui a Mataora Bay, ā, ko te nuinga o ngā tamariki ka kuraina ki te Kura Māori. Mā te hōiho anake te putanga atu ki te huarahi matua. Kei reira tonu ngā whare o te Kura Māori, engari he mea hararei noa iho ināianeī.

Mai i Tikapa Moana me ā mātou māra tō mātou whai oranga, he mea hauhake tahi, he mea mahi tahi, he mea ngātahi anō te tohatoha o ngā kai. Ka mahi tahi ngā pākeke me ngā tamariki, ā, i tēnā, i tēnā tāna mahi. Nō

muri mai me kohi moni e mātou hei hoko kākahu mō te tipu haere o te tokomaha hei whakatika wāhi noho hoki kia rite ai ki ngā kaupapahere a te Kāwanatanga o te wā. Kua kīia mai kāre e taea te noho tonu ki ō mātou ‘whare’ he ‘Shanty Shacks’ kē ki a rātou. He kaingākaunui mātou ki tā mātou noho wātea. Kātahi taku pāpourī i taku whakapātanga whakamutunga ki reira, kua kore te wao-tapu-nui-ā-Tāne me ngā kai Māori, ngā rongoā o roto. Kua hurihia kē hei whenua papatahi me te pātītī māota. Kātahi ka hoki taku matua ki Waihi mahi ai mō te Kaunihera o Waihi. I haere tahi atu ētahi o aku mātua kēkē. Mai i taua wā ka hurihuri haere taku matua ki te rapu mahi ki ngā wāhi, i ngā wā ka taea ai e ia. Nāna hoki tētahi pēne i timata, ka whai moni ai i ngā kanikani me ngā hui whakangāhau.

I ngā tāke me ngā rēiti te toimaha nui rawa. Ko mātou ngā uri whenua matua, engari he uaua rawa atu te utu i ngā rēiti te take i riro atu ai i a mātou aua whenua.

Mai i Waihi ki Whiritoa, ko tāna mahi he tiki kirikiri mō ngā rori. Ko ētahi i Whiritoa he whanaunga nō mātou, ko ngā Ranga, ko ngā Smith, ko ngā Taupaki, ko ngā Tūkākī, me ngā Rangihika. Atu i reira, ka neke mātou ki Puriri, ka noho hāngai tonu ki Pakirarahi.

Ka hoki mai mātou ki Waihi, ka mahi taku matua i te Tuawhitu o ngā Maina Koura o Māta. Karekau ana he maina pūare i taua wā. Ko ngā whenua o runga i waiho mārire. Kia tika ai te maina koura, me hōhonu tonu kia hia māero rā anō te kerī. Ka katia te maina o Māta ka neke mātou ki Waiomu. Ka noho mātou i te papakāinga o ngā Te Moananui. Ka kuraina ngā tamariki katoa ki te kura i Puru. Nō muri mai ka nuku mātou, ko ētahi atu whanaunga, ki Whenuakite. I reira taku matua me ōna huānga i tētahi mira iti o te whānau e kani rākau ana. Nā tō mātou whānau me tō Peter Clarke te mīra nei i

whakahaere. Ka katia te mira ka hoki mai anō mātou ki Waihi, ā, ka mahi taku matua mō te rerewē o Aotearoa, nā taua mahi nei ka haereere ai ia puta noa i Aotearoa. Nō mua o tēnei mahi āna, kāre taku matua i wehe i te kāinga, te take i pau katoa tana wā ki konei ki te rohe o Hauraki, ki ngā whenua hoki o ngā Te Moananui e mahi ana.

Nā taua mahi nei mō Te Rerewē ka noho atu ai taku matua ki Te Rohe Pōtae, te wāhi i tipu ake ai au hei taiohi.

I tupu ake au i Parawai tata tonu ki Te Tēmu...

Na Pōnui Nicholls

Ko Pōnui Nicholls tōku ingoa. He uri ahau nō ngā iwi huhua o Hauraki nā te kaha whakamoe o tētahi ki tētahi, engari ko tōku iwi matua ko Ngāti Maru. He uri ahau nō Marutūāhu rāua ko Hineurunga a, ka puta iho ko Te Ngāko. Nā tōku kuia māua ko tōku tuahine i atawhai i Parawai i te awaawa o Kauaeranga, he kotahi me te hāwhe māero pea i te taha tonga o Te Tēmu i runga i te huarahi matua. Ko te reo o tōku kuia ko te reo Māori. Ka mutu ana tā māua kai i te Lanes Emulsion, i te Malt, i te Hinu Ika rānei, ka pānuitia mai e ia te paipera ki a māua mā te mura mai o te kārara ko tāna, he mea pai te hinu rā hei tahi i ngā kino o te tinana.

Ka hopu tuna mātou mai i te hīnaki, ki te wāhi e tukuna ana ngā para o te whare patu mīti ki te awa. I hī aua mātou i te wā e rere ana taua ika nei. (I ētahi wā ka whiua he pahū herinaiti ki roto i te awa ka maunu ake ngā ika i te pahūtanga o te herinaiti).

Ka akona mātou ki ngā mahi—te hopu manu, whakaterere porotaka, hao kai moana, te whakatō, te whakatupu me te hauhake kai. Ka akona hoki mātou ki

te eke hōiho, te kukume parau, te kōpae, te kiki, engari kāre mātou i akona ki te kōrero Māori. He tokoiti nō tō mātou hāpori Māori, e waru nei ngā whānau, ā, nō mua i te mōhiotanga ki te 'hapū', arā kē tā mātou, he huihuinga whānau.

He ate poaka tā mātou whutupōro, nō te whare patu mīti, i te wāhi mahi o tō mātou matua. Nā te harakeke ka taea ai te porowhiu o te teka tīkouka. Kāre mātou i tino tūtaki ki te Pākehā. Ko ngā tāngata toro mai ki tō mātou kāinga, ko te tākuta, te rōia, te nēhi ā-rohe. Kātahi mātou ka haere ki te horoi, ki te kuhu kākahu papai kāore nei au i mōhio he aha i pērā rawa ai? He āhua anō pea!

Ko ngā kaupapa ako i te kura ko te hītori Pākehā me ngā pakanga Māori. I whakaakona mātou i hinga te Māori, ko te Pākehā i toa. Huri noa i ngā tau i te kura tuatahi. I te kura tuarua, i te Whare Wānanga hoki ko te āhuatanga tūturu o te Māori ko tōna kaha ki te waiata ki te whakatangitangi rakuraku me aua āhuatanga whakangāhau noa nei.

Ka riri au i te whakakoretaketanga o ngā āhuatanga Māori. Ko tōku iwi tērā, mō te kotahi mano tau o mua noa atu o te taenga mai o te Pākehā i konei, i tēnei whenua e noho ana. Kāre kau ana he pukapuka kura hei whakaatu i te ao i tupu ake ai ahau. Nō taku tatanga ki te rima tekau tau ka āhua mārama mai ki a au ētahi whakaaturanga i te noho a te Māori ki roto i te ao o te Pākehā. He whakapōrearea tēnei i ahau. Kāre e kore, he pērā rā anō te pānga o ēnei āhuatanga ki ētahi atu.

Kāre tōku matua i kōrero Māori mai ki a māua engari nō tōna tatanga ki te mate, ka puta mai te reo i a ia. E hoa ka ohore au. Ehara i te mea he hou te kaupapa o te kore reo Māori ki a Ngāti Maru. Tokomaha tonu ngā kaumātua o Ngāti Maru kua ono tekau tau noa atu kāre tonu e mohio ana ki te kōrero Māori. He mōhio tonu te

nuinga ki te whakarongo ki te reo Māori, engari rātou mō te whakaputa reo Māori. Kāre e pēnei ana ngā kaumātua kua whitu tekau ngā tau. I tupu reo Māori mai, ahakoa kāre te reo i kōrerotia i te kura.

I tino pā mai te whakapūwhenua ki ngā tikanga Māori o Ngāti Maru. Ka kite au i taku tūpāpaku tuatahi ki roto o tētahi whare i Te Tēmu i te tau 1949. Ka tomokia e mātou e ngā tamariki te whare, arā ia i te takoto mai rā i runga o tōna kāwhena, e karapotia ana e tōna whānau. Nāwai rā, ā, ka whiwhi wharenuui, whiwhi marae i Te Tēmu. Ko te marae tata ko tō Manaia e 34 maero ki te raki, ko tō Paeroa ka 20 maero ki te tonga. Pērā hoki tōku matua i te tau 1972, ka takoto mai ki te papa o tō mātou rūma noho. Nā te kore wharenuui ka raru ko te whakawhitiwhiti whaikōrero a te iwi, ko te kōrero pakiwaitara, ko ngā tikanga hoki, ka ngaro ngā wāhanga matua o te noho ā-Māori. Nā te kore whare nui kāre e rangona, ngā kōrero i tuku iho a te iwi, ngā pakiwaitara, ngā kōrero mo ngā tikanga hoki. Ka ngaro ngā wāhanga matua o te noho marae. Nā te kore wāhi hui o te Māori i tino pā kino mai ki ngā here o Ngāti Maru.

I tonoa au e ōku mātua ki Tīpene i Bombay ki te ako i te reo me ngā tikanga. Kāre ō mātou wharenuui i te kaingā, he kore nō te whenua. Nā reira rā anō i raru ai ko tō mātou reo, ō mātou tikanga me ō mātou whanaungatanga hoki.

I noho papaoneone ētahi whānau i Parawai. Karekau ana he hiko, he whareiti o roto, he rere wai wera, wai makariri hoki o roto. He uaua te rapu mahi. Kāre te nuinga o tōku whānau i whai mahi, kāre hoki i taea te rapu mahi rānei. He mana nui tō te rapu mahi, ahakoa he aha te mahi.

Ko te whakapaipai hōtēra te mahi a ngā wāhine o Ngāti Maru, engari ka riro haere ki ngā hōhipera

rapu mahi ai. I rata rātou ki ngā Nēhi-ā-Iwi, ngā Nēhi-Tamariki hoki i tatū mai ki te tuawhenua o Aotearoa i ngā tau atu i te tau 1950. Kāre ētahi o ngā mātua Māori i pai kia whai mahi ā rātou tamāhine i te hōhipera, he tauhou rawa ki te kawē ipu roke, ipu mimi hoki te take.

I au e tamariki ana i hīkoi tahi māua ko tōku matua ki ngā hōro ā-rohe. I reira hoki ōku mātua kēkē, me ētahi atu nā rātou ngā kerēme mō te koura whīra i kōkiri. Kāre au i te mārāma ki ngā pānga o te kerēme, ki te tāhae katoa hoki a te Karauna i ā mātou rawa. He iwi whakapono te Kāwanatanga, engari he tāhae tonu i ā mātou rawa. Nā, ka rawakore mātou i taua mahi tahae. Ka huri ki te Kāwanatanga, ko ia tonu tērā tā koutou i hiahia ai? Ko ngā iwi kei tō koutou aroaro, ko ēnei ngā urupā o rātou mā, ngā kanohi o ngā whakatupuranga e whā kua taupēhia.

E kore a muri e hokia. Ahakoa, ka riro te whenua engari ka whawhai tonu mō ake ake ake ake. Ko te tūmanako ka mahara mai te Kāwanatanga ki ā rātou mahi i rawakore ai a Ngāti Maru, pērā i a Tainui, pērā hoki i a Ngāi Tahu, ka noho tahi mai ki te tēpu, whakawhiti kōrero ai, kia whakatau tika ai ngā kerēme.

Te Hokinga o Te Hoko Whitu a Tūmatauenga ki Manaia...

Nā Bubba Paul

Taku mōhio tangata ki Te Pakanga Tuarua o Te Ao. Ka puta mai ngā nuipepa. Kāore au e mōhio mehemea he *New Zealand Herald* i taua wā. Ka kite mai ngā whakaahua o ngā hōia i te matemate haere hoki. Nā, ka kite au i te tangata nei o taua wāhi nei ko Hītara te ingoa. Ahakoa taku tamariki, e maumahara tonu ana ahau ki te āhua o taua tangata rā he mahu tana pane. He tino roa tana ihu me te huruhuru o raro mai. Me te toro o tana ringa ki mua. Koinā tā rātou tikanga. Ahakoa i hinga rātou. E maumahara ana au ki taua pakanga me taku tamarikitanga i taua wā. Ka haere mai tētahi waka ki tō mātou kāinga mā te rori ka porowhiua mai, he pepa ia rā. Ka tīkina atu te pepa nei nā e taku kuia ka tirohia e mātou ahakoa kāore au i mōhio ki te rīti. Mōhio tonu au kei te pakanga te ao. Ka whia kē nei ngā tāngata o konei, o te kāinga nei i haere ki taua pakanga. Ka rua aku karanga pāpā i haere. Ahakoa te kore o te whakaae a tō rāua matua. Nā ko rāua i haere, me ngā Wīremu; Punch Williams me Hira Williams. He hokinga mahara ki tā rātou haere ki te pakanga me te wā i hoki mai ai rātou, ki tā rātou waiata i titoa i Cassino i Itarī. Nā ngā hōia Māori

nei i tito, arā nā Te Hoko Whitu a Tūmateuenga—te 28th Māori Batallion. Ka hoki aku mahara ki te wā i hoki mai ai rātou ki te marae. Ahakoa tamariki noa iho, kei te kaha tonu aku mahara ki tō rātou hokinga mai.

Kīkī pai ana tō mātou marae. Ehara i te mea he marae tawhito, heoi anō he tino ātaahua tonu. Ka hoki mai ngā hōia nei ka mihimihia, ka tangihia, ka kai. Ko ngā tama toa ēnei o te wā kāinga me ō rātou hoa. Te tokomaha rā anō i hoki mai ki tō mātou marae. Ka kite atu au i a rātou e kai ana, e hoa! Te kino o te matekai. Waimārie rā he nui tonu te kai—he pūhā, he pōaka, ētahi atu mīti, ngā kai mōmona katoa. Te āhua nei o tā rātou kai me te mea nei kāore pea rātou i kai mō te wā roa. Ka mutu te kai ka haere rātou ki Kapanga ki te hōtera ki te inu pia. I taua wā ka ono ngā hōtera i Kapanga.

Nā, ka haurangi katoa. Ka hoki ki tētahi kāinga mō te pāti nunui engari kua wareware i a au ki whea. Ka whakarongo atu mātou ki a rātou e waiata ana, e kōrero ana hoki i tēnei reo rerekē ki a mātou, te reo Itāriana ko te Eye-tae, Italian. Ā, ka kōrero mai taku karanga pāpā i ētahi o ngā kupu: He aha te taima? Pēwhea ana koe? Kua wareware i a au ngā kupu Itāriana engari ki taku mahara he āhua ōrite tō rātou reo me ngā kupu ki tō te Māori. Nāwai rā, ā, te roa hoki o ā rātou mahi ngāhau, waiata, kai, inupia. He tino ātaahua ki a au ō rātou kākahu. He parāone. Ko ō rātou pōtāe, e kīia ana he 'lemon squeezers'. He rawe. He tau te noho ki ō rātou pane.

Nā, mō tētahi o ōku karanga pāpā, he mea pupuhi e te hoariri. Ka pā mai te matā ki tana ringa. Ka whakaingoatia ia e mātou ko 'Gammy' nō te rapa o tana ringa. Engari ka takaro hutupōro, pai tonu tana hopu i te pōro. Pēnei nei, ka puta ana te pōro ka pahia mai i tana teina i a Hamiora, kātahi te tere o te oma. Ka tahuri ngā

whakaaro ki a Jonah Lomu—pai ake tēnei o aku karanga matua i a ia!

Ka kite au i taku karanga pāpā e purei whūtupōro ana i Mangākinu. He kino mō te whakahihī. Engari ka rua rā anō ana hurihanga i ngā pou me te whakapātanga atu i tana poro!! Pērā anō rātou i te Pakanga Tuarua. Kāore i matakū. He rite a rātou pū ki te taiaha. Pakanga ana ka rangona rā te haka, 'Ka mate ka mate'. Koinā te take i rongonui ai ngā hōia Māori i te pakanga. Ko te kōrero a Tiānara Rommel mē i a ia Te Hokowhitu-a-Tū ko ia kē ka toa i te pakanga o Te Ao.

Ko ēnei kōrero he mea tango mai i te Wai 100 te tono ki te Taraipiunara o Waitangi. Hei whakaaturanga ki te Taraipiunara of Waitangi, i whakamāramahia e ētehi o ngā kaumātua kuaia ngā kōrero mō tā rātou whakatupuranga ki roto o Hauraki. E whakamoemiti ana mātou mō tā rātou whakaae mai, ā, mō ngā mea pēnei i a Whaea Harata Williams, Whaea Ngāringi Moananui me Matua Slim Mikaere, rātou mā kua wehe ki te pō, kua whakaae mai o rātou whānau kia tāngia ā rātou kōrero o nehe. ‘Kia kua e wareware’ koinei te kaupapa o tēnei pukapuka, kia mōhio mai ā tātou tamariki mokopuna ki ngā rerekētanga o te ao o ō rātou kuaia kaumātua, ki te ao o nāianeī.